

DECEMBER:-2023,
VOLUME:-12,ISSUE-48

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR
P. R. Sharma

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

INDEX

Title	Page
Conflict of State and Inner State of Mind:A study of <i>Purple Hibiscus</i>	
-Parmar Urvashee Laxmanbhai	1-8
"An AI-based proctored exam reforms in the University Examination System"	
-Hareshkumar Arjanbhai Kher* - Prof. (Dr.) Nilesh modi**	9-15
Social, Economic and Environmental Impact of Electric Vehicles in New India	
-CHHANGA RADHESHYAM RUDABHAI	16-23
रहीम के काव्य में निरूपित रस विधान	
-Dr.Sanjay L.Bandhiya	24-27
सूरकोटडा : कच्छनुं पुरातत्वीय नगर	
-डॉ. नंदलाल ऐन. छांगा	28-32
'आधुनिकतानो ज्योपमनो सिद्धांत'	
-प्रा.डॉ.डी.ऐन.मारु	33-38
मोटा धरनी दीकरी वार्तानुं अवलोकन	
-मंजुला ऐम.मकवाण	39-45

Title	Page
Renewable Energy Park in Kachchh Gujrat India -Mihir M Vora	46-50
आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी की आलोचनात्मक द्रष्टि -डॉ. भरतभाई के. बावलिया	51-54
स्वामी विवेकानंद के जीवन-दर्शन और उनके विचारों -डॉ. गोहिल इलाबेन बी.	55-59
The Role of Mother Tongue in NEP with reference to Translated Literature -Ms. Mirali R. Solanki* -Dr. Rupa B. Dangar**	60-67
“योग एवं आयुर्वेद का संबंध” -Kachot Dharamben M	68-73
ज्ञानी भक्त कवि धीरो; अेक तपास -विश्वास अरविंदकुमार उपाध्याय	74-79
“An Analytical Study of District wise Forest Coverage in Gujarat” -Verchand Ramesh Naran	80-84
Public Administration and District and Divisional Administration -Dr. Jagruti K. Pandya	85-90

Title	Page
ગુજરાતની વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓ: વાદી અને નટ બજાણિયા જાતિઓનું લોકવાડમય -પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ વજીર	91-93
वर्तमान शिक्षा के सन्दर्भ में गांधीजी के विचार -DR. Shilpa G. Hadiya	94-98
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અલંકારસિક્ષાંત. -પટેલ જિતેન્દ્રકુમાર અંબુભાઈ	99-105

Conflict of State and Inner State of Mind: A study of *Purple Hibiscus*

Parmar Urvashee Laxmanbhai

Ph.D. Research Scholar

Central University of Gujarat

Abstract: -

Many states have grappled with a variety of conflicts, including social, political, ethnic, and religious tensions. These conflicts often arise due to factors such as ineffective governance, state breakdown, inter-ethnic rivalries, economic downturns, and the unequal distribution of resources, among other causes. African writers portray the conflict of Africa through their narration, just like Chinua Achebe and Adichie even other native writers. Adichie described the reality fictionalized in her novels. This paper tried to analyze conflict in Adichie's debuted novel *Purple Hibiscus* (2003) through the lens of conflict, domestic violence, and its effect on the character's inner state of mind. Also, studied how she described the political and ethnic conflict in Nigeria through her novel's characters. And how those conflicts lead to violence and riots. Furthermore, the writer tries to portray internal and external two kinds of conflicts that suffered most from all of these characters. This Research looked at how the impact of the conflict was highlighted and interconnected with Igbo people. Additionally, what was the Main reason for the conflict and conflictive circumstances? Moreover, it studies how the character faces both physical and mental violence we can say that domestic violence changes the condition of one family.

Keywords: - Conflict, Domestic Violence, Freedom, and Inner State of Mind.

Introduction: -

Chimamanda Ngozi Adichie's novel *Purple Hibiscus* is set in Nigeria's background during the post-1990s. The novel is deeply affected by the Nigerian Civil War or Biafra from 6th July 1967 – 15th January 1970 and portrays the condition of the political instability of postcolonial Nigeria. The Biafra war's effect is portrayed in Adichie's written document through her fictional characters. This conflict known as the Nigerian Civil War took place between the Nigerian government and the region of Biafra. Africa is rich in its variety of ethnic groups, cultures, and languages. Nigeria boasted a population of 60 million individuals, comprising over 250 distinct ethnic groups. These ethnic groups speak 250 different languages and the main Nigerian ethnic groups are Igbo and Hausa-Fulani. The Hausa group was Muslim and had a system of government that was relatively feudal. On the other

side, the Igbo people were mainly Christian and had a more democratic society. And their different cultures, this differentiation creates ethnic conflict in Nigeria.

We know the key reason for ethnic conflict is intolerance and the inadequate relationship between the religions within the state or country which turned into a war like as Nigerian Civil War/Biafra War. So, this study analyzes how the Biafra War's effect on Adichie's novel '*Purple Hibiscus*'. Also, look at how a conflict of state directly affects the writer's mind and its portrait through characters. Because it is common the conflicting environment, violence, and regulation also outcome directly or indirectly any person and state. The following paragraph highlights the main reason, theme, and coediting of characters with their exterior and interior state of mind.

Purple Hibiscus: -

This novel is about the coming age 15 years' protagonist **Kambili Achike**, her brother Jaja (Chukwuka Achike), her mother Beatrice Achike, and her dominant, controlling, violent father **Eugene Achike**, who imposes rules and regulations on his whole family and violently abused his family. But on the other side, his sister and aunt of Kambili, Ifeoma brought her children single-handedly, and independently and gave them freedom. So, through this writer showcases the dominance and freedom, violence and lovingly. Also, compared to her brother she provided a good environment for her children.

In the authoritative, violent, patriarchal environment Kambili became shy and rarely spoke. But when Kambili and Jaja lived in her aunt's house a totally contrasting environment from her family, they both understood the freedom of speech. Both understand how they suffered in their family and she began to give her opinion. Also, she met a young priest Father Amadi, and fell in love with him. So, how the environment changes the character is clearly showcased through Kambili's character.

The story turns changes when her mother poisons her husband and Jaja takes the blame for the murder. It represents the conflict in her inner mind; she is no longer able to take domestic violence. After Three years of punishment, Jaja is about to be free from jail. But her mother became silent and seemed to continue to deteriorate mentally. Jaja and Kambili will be the hope of a new life of freedom and hope for improvement in Mama Beatrice's health. Ifeoma lost his job because of the wrong accusation of supporting riot students. So, through how the clash within the countries affected someone's life is clearly portrayed in this novel. She settled in America with her family. The main theme of this novel is conflict and domestic violence but first, it is significant to understand what is a conflict of state and inner state of mind and how it is portrayed in the novel.

We said that Conflict means a disagreement or clash. And how these clashes' main reasons were ethnic differences and political instability. Then in this novel writer portrays the impact of

colonialism on Nigerian people through characters. Nigeria colonizes by Britain in 1945 and the colonial effect we saw in this novel. By characters' behavior and political situations are reflected in the colonies' language and culture.

Moreover, conflict sometimes converts into violence, and it disturbs a human being. Violence and conflict both physical and nonphysical affect the human's inner self. In the novel State was in a conflicting condition as well as the family of Eugene also felt the same circumstances. So, **external conflict is showcased by state conditions and internal by Eugene's family members**. Not only the inner self is affected but also the external as physically which is portrayed by the victim of domestic violence. Eugene is represented as an extremely violent figure who enforces their own rules and tyranny over his family members.

But at a similar time, he becomes a victim of '**foreign culture**'. He used British culture and language moreover ignored his own culture and mother tongue. Furthermore, he receives Western culture under which he submerges his native culture. Because of colonization, some Nigerians from the West didn't pay much attention to the people in the North. For this reason, ethnic tension rises between them, and this leads to ethnic conflict. Like Eugene and his father suffered.

This work describes the supremacy of the English language, by behaving as a civilized people and the colonial effect through the character of Eugene. His daughter Kambili described his father as: "He hardly spoke Igbo, and although Jaja and I spoke it with Mama at home, he did not like us to speak it in public." It represented colonial environments where the colonial language dominated the native languages. Correspondingly, Eugene imposed his colonial regulations on his family. Also added that "We had to sound civilized in public, he told us; we had to speak English." According to Eugene English is the language of civilized people. "Papa's sister, Auntie Ifeoma, said once that Papa was too much of a colonial product." (Adichie 10) And his sister clearly said that he was a colonial person.

In the turbulent time, the writer showcases the traditional and modern ideology of the characters of Eugene vs Father Amadi and his own father. Eugene is a strict traditionalist who follows the catholic church on the other side Father Amadi is a modernist character. And his father follows his religious roots. When his father dies, he does not even visit his father's funeral ceremony.

Also, it portrays Kambili's relation to his father and her inner conflict which is portrayed as **timid nature, shy, not laughing, and rarely voicing her opinion**. In the opposite character of Eugene who **fearlessly wrote against the current military government through the newspaper**. But contradicting his character he plays the role of a dictator to his family members Therefore, he is a traditionalist, misrepresented in front of white people, a colonial, dictator, violent and orthodox figure who follows Western materials like Tv. And music.

Moreover, describes the colonial condition of their country. Audrey Peters points out Suzan Z. Andrade's view on the conflict and according to him, this novel represents "a politics of the family while quietly but telling stories of the nation." (Peters). So, it clearly shows that, this novel mirrored the conflicting situations on going in Africa. How nation also suffered from the outcome of colonial rule on people as they clashed between two English and their native languages.

Correspondingly He forces his views of religions on his family and is forced to follow them. If they do not obey, he beats them. He beats Kambili so severely, that she is hospitalized in critical condition. When we talk about domestic violence, we see some injury, stress, fear nervousness depression and terror are common. It reflects how the conflict in the family and violation affected her, Jaja, and her mother. Jaja disobeyed his father by not taking part in communion on Palm Sunday. It is an important religious holiday. How it represents more control turns into rebellious behavior. As mama takes a big step for her children's benefit, which converts into crime.

We saw this rebellious characteristic in Jaja, Beatrice, and Kambili. Eugene's dominating behavior creates domestic violence. He beats Beatrice when she is ill because she does not want to visit Father Benedict. For this small issue he beats her so, she miscarries. Furthermore, He poured boiling water on Kambili and Jaja's feet for the reason that they share a home with his heathen father. Due to, He believed they committed a sin. Kambili got kicked and had to go to the hospital because she had a painting of Papa-Nnukwu. (Conflict)

Furthermore, When Beatrice tells Kambili about her pregnancy, she mentions that she miscarried many times. Describe Beatrice losing two pregnancies at Eugene's hands. The other miscarriages have been reasoned to beat her. He dominates his whole family and while doing domestic violence he tries to force them to obey his decisions, strict catholic rules, and regulations. This all-domestic violence represented Eugene's sick mentality and he tried to put on his preferences on his family members.

Physical, political, economic, and cultural violence is the main violence we saw in this novel. According to the article 'Analyzing Conflict And Violence' "Violence as doing harm to others in the pursuit of one's own preferences". (Kent) Eugene's character portrays how fulfilling his own preferences he harms his own family members.

Religious differences also a caused for created religious battles like in Nigeria. Christianity and Igbo cultural differences were the main reasons for the fight in the Purple Hibiscus novel. Like Eugene and his father, man vs man conflict, man vs religion, mass vs state, etc... All these are clearly visible through this narrative description of this work. Religious conflicts or fights are not new; they happen all around the world. Disputes between two cultures and languages lead to conflict and this converted into violence and riots.

Adichie portrays the conflicting repression of Kambili's patriarchal home. Where she is commanded by her father to follow a strict schedule. These novel expresses '**Violence**' as an important theme to express the condition of the Nigerian situation. Adichie purposely expresses the catholic upbringing of the Kambili and her brother Jaja, in contrast to their aunt's strong Igbo traditional customs. The conflicting situation of the family reflected the '**silence**' as important for all members rather than Eugene in the house. It represents how they are under control and their inner self is also controlled by his father and religious power. All members' opinion toward the world is based on Eugene's strict rules and catholic religious rules and regulations.

The main character grows up during the country's political strife additionally her own personal life's struggle. Her father Eugene obsessed with '**control**' and '**power**' equally wants to remain the autocrat in his family. This domestic violence creates a dispute in this family and leads to a crime when Beatrice kills her husband, Eugene. Her inner soul is also affected by domestic violence.

Adichie also defines how Political instability after post-colonization was a reason for conflict in Nigeria in the same way House of Eugene. It was a difficult time in Nigeria's political history, the idea that there was a vacuum in power, and the references to oil shortages. Lack of enough resources is a major cause of conflicts. Primarily Adichie tries to portray political conflict through the main character of Kambili, her family, and the government.

Karl Marx said in his conflict theory "society is in a state of continuous conflict for the reason that of competition for the limited availability of resources. It holds that social order is maintained by domination and power, rather than consensus and conformity." (Conflict Theory) In this theory point of view who have the power, they use resources, and the poor are struggling for that. This inequality creates conflict, Power is the main dominant form of conflict.

Socially inequality creates a clash between different classes in social conflict theory. According to this theory, rich people were in power and poor people were suffering for resources. This unequal distribution among working or poor people leads to rebellion. We saw in the Biafra war that conflicts can arise because of resources, like the fight over oil. Nigerian people cannot get fresh water, light, or petrol. Kambili describes the painful incident in the market, where the military force was inflicting violence upon the citizens. As Adichie describes in this novel as "Market women were shouting, and hands placed on their heads, in the way that people do to show despair or shock. A woman lay in the dirt.....laughing." (Adichie 24)

Unequal distribution and shortage of resources build a conflict in Adichie's novel like oil, shortages produce a riot, strikes, and violence in the university, and fuel shortages are described by Ifeoma's character. Ifeoma said that "We have not had fuel for three months in Nsukka." This represents the critical condition of that state. Also, said that "I spent the night in the petrol station last week, waiting for fuel." Correspondingly, it along represents the characters' difficulties in life during

that situation. The writer narrated the character's experience that in the end, the fuel didn't arrive. Some folks had to leave their cars at the gas station because they didn't have enough fuel to get home. You wouldn't believe how many mosquitoes bit me that night. The bumps on my skin were as big as cashew nuts. (Adichie 39)

Politics and power are always interlinked with **corruption**. Corruption is easily destroying the political system. Like a Police officer openly takes a bribe "We do not talk about the huge checks we have written, for bribes to judges and policemen and prison guards." (Adichie 140) Strick's of technicians and medical workers, the lecturer has not paid a salary, roadblocks, high of food price, Power, water supply was shut off frequently, unelected leader and corrupt police officers even whole government system. All these describe the political instability and corruption in the state.

How people offer a bribe to Eugene for not publishing his articles against the government in his newspaper 'The Standard' and rebellious works. This is best described in this quote "It was that evening, before dinner, that the government agents came, the men in black who yanked hibiscuses off as they left" also added that Jaja said that some men had come to offer Papa a lot of money in exchange for something, and Papa told them to leave our house. (Adichie 97)

Ifeoma, a university professor in Nsukka confronted problems. Professors were not paid for nearly two months, and because of that, some people migrated to America. The situation was not good so as we saw above, she plans to migrate. The writer talks about a situation where they had to end a strike, even though the lecturers hadn't been paid. They were told that the Federal Government didn't have any money. Auntie Ifeoma laughed a bit, but it wasn't a happy laugh. "Ifukwa, people are leaving the country. Phillipa left two months ago. You remember my friend Phillipa?" (Adichie 39)

Man v/s society this conflict describes Ade Coker's editors and government. Ade Coker the editor of the Standard in Eugene's newspaper. He openly speaks out against the corrupt government, and Eugene supports him. Ade Coker was arrested for the newspaper had some publication that was against the Head of State. Ade Coker is free with the help of Eugene. Eugene wanted to run his newspaper underground to make his staff safe. When Ade Coker is murdered by this government with a letter bomb it showcases when someone raised his voice against this corrupted system so, he would be destroyed. It also describes the sovereignty and political instability affected common people's lives.

In the story, there's a powerful government figure called the "Big Oga," which means Head of State. The book doesn't provide many details about the government, but politics have a big impact on the characters' lives. There are worker strikes that cause power and water shortages, the police demand bribes at random roadblocks, and a journalist named Ade Coker, based on a real person who's named **Dele Giwa**, is killed with a bomb hidden in a letter. "We see everything through a young

adult's point of view, but a political one by showing the tragic personal results of the legacy of colonialism, dictatorship, and corruption." (Colonialism)

Because of that Ade Coker becomes a political target. And he is killed by a letter bomb. Adichie used **real incidents and situations** in her story. **Ada Coker represents Dele Giwa**, He was a Nigerian Journalist, editor, and founder of the magazine called 'Newswatch.' Who was also killed by a 'Mail bomb explosion' as Adichie describes in her novel. Adichie **revisits history as well as fictionalizes history** with colonial effects. She used the real history of Dele Giwa and create political conflict and violence in this novel.

To stop any kind of violence, it's important to first understand what's the main cause of it and how it works. Kambili lives in fear, which makes it hard for her to find her own identity. Because of that, she feels an Internal conflict of man v/s self, especially her inner state of mind. She was always silent in novels and unable to express herself. She also, describes her inferior self and violence by her father. Violence and very stubborn, unresolvable conflicts are likely to continue being a significant and sad part of human life. (Jeong 17)

Conclusion: -

Conflict can arise from misunderstandings, differences, poor communication, personality clashes, resource control, and religious or land disputes. Eugene is a religious zealot and rules over his family by imposing his authority. He mentally and physically abused his family. He is really a communist person. When we saw Eugene as a negative character. We also feel his moral dilemma. This describes the physiological conflict in his character's life as well as the inner space of mind. He's from Nigeria, but he thinks that white people do things better. So, he wants everything in his life to be like Western and modern. Just like he used a British accent when talking to white people, and avoids the native Igbo language. Adichie revisits history and describes the political and ethnic conflict in Nigeria through this novel's characters. Furthermore, the violence of the state and its rebellion by characters such as Jaja and her mother Beatrice. Additionally, state riot describes internal and external conflict plus inner soul's conflict. Like the internal conflict of Eugene, Jaja, and Kambili's characters. The external conflict of man/Society by Ade Coker's editorials against the government. The external conflict of man vs. man, like Jaja against Papa and Papa against Papa-Nnukwu. Moreover, Eugene's domestic violence with his family members. And it converted crime, riot, and rebel and crime.

Works Cited

Adichie, Chimamanda Ngozi. Purple Hibiscus. London: Harper Perennial, 2003.

"Colonialism and Nigerian Politics." n.d. LitCharts. 11 April 2019.

<https://www.litcharts.com/lit/purple-hibiscus/themes/violence>.

Conflict. n.d. <https://www.gradesaver.com>.

"Conflict Theory." 2018. Investopedia. April 2019. <https://www.investopedia.com>.

Jeong, Ho-Won. Understanding Conflict and Conflict Analysis. Singapore, 2008.

Kent, George. Analyzing Conflict and Violence. 28 October 2017.

<https://www.researchgate.com/publication/227764073>.

Manieson, Gladys Denkyi-. "Purple Hibiscus: A Literary Analysis." ResearchGate (2016): 1-34. 4 December 2021.

https://www.researchgate.com/publication/312316078_Purple_Hibiscus_A_Literary_Analysis.

Peters, Audrey. "Issues of Personal and National Identity in Adichie's Purple Hibiscus." 40.1 (2012).

<https://doi.org/10.21061/alan.v4O1.a.3>.

“An AI-based proctored exam reforms in the University Examination System”

Prepared By (Author)

Hareshkumar Arjanbhai Kher

Computer Programmer

Shree Somnath Sanskrit University, Veraval

Guided By (Co- Author):

Prof. (Dr.) Nilesh modi

Professor and Director

School of Computer Science

Dr.Babasaheb Ambedkar Open University,

Ahmedabad, Gujarat

Abstract

With the increasing prevalence of remote learning, the need for effective exam proctoring solutions has become paramount. Traditional methods of in-person proctoring are challenging to implement in online environments, leading to a rise in the adoption of artificial intelligence (AI)-based proctoring systems. This research explores the integration of AI technologies to monitor and uphold the integrity of online exams.

The proposed AI-based proctoring system employs advanced facial recognition, eye-tracking, and behavior analysis algorithms to detect and prevent academic dishonesty. Real-time monitoring of students during exams is facilitated through webcam feeds, allowing the system to identify suspicious activities such as unauthorized collaboration, reference materials, or erratic eye movements. Machine learning algorithms continuously adapt to student behavior, reducing false positives and enhancing the accuracy of cheating detection.

Key words : AI-Based Proctoring Exam, facial recognition, eye-tracking, eye movements.

1.**Introduction**

This study delves into the paradigm shift brought about by the integration of artificial intelligence (AI) in university examination systems, specifically focusing on the implementation of AI-based proctored exams. With an emphasis on enhancing the integrity of assessments and streamlining

administrative processes, the reforms encompass advanced technologies such as facial recognition, eye tracking, and keystroke analysis to ensure a secure testing environment.

The core objectives of these reforms include the prevention of academic dishonesty through real-time monitoring, utilizing AI algorithms to detect and deter cheating behaviors. Automated grading systems, driven by AI, are explored as a means to expedite evaluation processes, providing consistency and objectivity in the assessment of student performance.

An AI-based proctored exam faced the following types of challenges:

1. Privacy Concerns
2. Ethical Dilemmas
3. Bias in Algorithms
4. Technical Issues
5. False Positives and Negatives
6. Inability to Capture Context
7. Cheating Tactics

1.1 AI Based Proctoring Examination Features

AI-based proctoring examinations leverage artificial intelligence technologies to monitor and maintain the integrity of online exams. Various approaches exist within this domain, each employing different AI techniques to achieve the desired outcomes:

1. Face Detection
2. Face Recognition
3. Eye Blinking
4. Object-detection

2. An AI framework for suspicious activity detection in online proctored examination in University.

2.1 Face Detection: In our proposed system, we employed the Histograms of Oriented Gradients (HOG) technique for facial detection, as proposed by Navneet and Dalal [21]. During the initial phase of face recognition, we transform our input image into grayscale, as RGB information is unnecessary for face identification. Subsequently, we analyze each individual pixel and its immediate neighboring pixels within the image concurrently. Our objective is to assess the contrast in darkness between the current pixel and its neighboring pixels. To depict the direction in which the image is transitioning towards darkness, we represent it with arrows. Replicating this approach for every pixel reveals a

sequence of arrows, where gradients symbolize the overall movement of the image from brightness to darkness. This process unveils the fundamental pattern of the image. To execute this function, we partitioned all images into 16x16 pixel grids. Subsequently, we tallied gradient points in each predominant direction within each grid and substituted the grid's image with the most robust single gradient direction. The outcome of this process transforms the original image into the foundational structure of the face, closely resembling the HOG pattern derived from training images. For face detection, we utilized the HOG frontal face detector through dlib and the OpenCV library.

3. Methodology and Design

In The web based Proctored proposed examination divided into two modules

(a) Registration of the student module Part (b) The online proctoring module Part.

a)Registration of the student module Part:

During registration and captured the student's faces, storing the face information in the database. We used a flask micro framework for web development

The primary challenge in this module was accessing the client-side camera to capture the students' faces. To get around this, we utilized the HTTPS (Hypertext Transfer Protocol Secure) protocol to access the student's webcams, which encrypts all conversations between the browser and the Server. When using the HTTPS protocol to host a website, we need SSL certificates. We used a self-signed SSL certificate to run the server.

b)The online proctoring module Part :

During online exam sessions, there are some challenges to conducting the exam.

Challenges are:

- An unauthorized student may be participate in the exam.
- Multiple students may participate together for the in the examination.
- The student may use his still picture for face recognition.
- The student may use a device such as a mobile, laptop, or IPod to run a video for face recognition.
- The student may use books during the exam

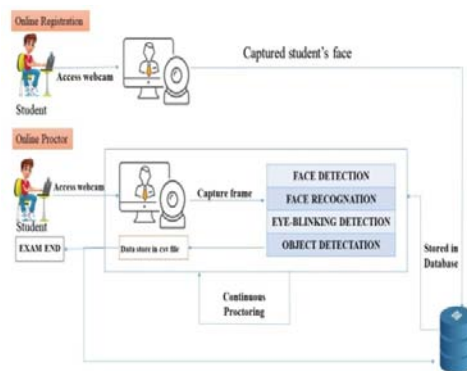

Figure 1: Proposed Architecture.

Our primary objective is to alleviate these challenges. Within the online proctoring examination module, we employ biometric techniques such as face detection and recognition, coupled with eye-blinking detection.

3.1 Face Recognition

Facial recognition stands out as the predominant biometric solution for online authentication systems. OpenCV, a renowned computer vision library initiated by Intel in 1999, features three distinct facial recognition algorithms: Eigen face, Fisher face, and LBPH (Local Binary Patterns Histograms) facial recognition. These algorithms utilize the haar cascade classifier technique, pioneered by Paul and Michael [16], for face detection.

3.2 Eye Blinking Detection

To identify a still image, the eye blinking method is utilized. Each eye is represented by 6 (x, y)-coordinates, which begin in the upper left corner and work clockwise around the rest of the area.

In 2016, soukuter and cechj[18] proposed a method for real-time eye detection using facial landmarks. According to their research, we use an eye aspect ratio (EAR) equation that represents this connection, where 2D facial landmark positions are $p_1, \dots, p_6$. We utilize dlib and OpenCV to create eye blinking detection using facial landmarks and a frontal face detector.

3.3 Object Detection

Object recognition involves identifying objects in digital images. Object classification comprises three primary tasks: object localization, image classification, and object detection. Object segmentation is the final step in the object recognition process. R-CNN, YOLO, SSD, RetinaNet, and ImageNet represent popular deep learning-based models for object recognition. Improved versions of the R-CNN model include Faster R-CNN and Fast R-CNN, designed for enhanced object recognition and localization. YOLO, or 'You Only Look Once,' has versions such as YOLOv2 and YOLOv3 [19].

4. Results and Analysis

To implement our proposed system, we use OpenCV, haar cascade frontal face for image processing, and dlib package for machine learning.

(a)Face landmark boundary

(b) Face landmark with 64 points

Python, etc. We continuously proctor the exam system and concurrently implement each of the methods. Several experiments have been carried out to determine its efficiency, and the results are presented below. We used the confusion matrix, which is a technique for summarizing the performance of a classification algorithm. There are some key terms for evaluating the confusion matrix, including TP, TN, FP, FN, accuracy, precision, recall, etc.

True Positive (TP): The number of positive samples that are accurately labelled.

True Negative (TN): The number of negative samples that are accurately labelled.

False Positive (FP): The number of negative samples that are mislabelled as positive.

False Negative (FN): The number of positive samples that are mislabelled as negative.

Incorrectly predicted images for several users and test images using TP, TN, FP, and FN. We achieved reasonable results with the proposed algorithm

4.1 Face Detection

We have used the “HOG” method for face detection. In our test image dataset, we have a total of 4305 images with faces from the Fddb dataset. After implementing the face detection method, we got 97.21% accuracy, 100% precision, 97.18% recall, and 98.57% F1-score. Additionally, we obtained 4141, 0, 44, and 120 TP, FP, TN, and FN from the confusion matrix, correspondingly.

4.2 Face Recognition

The experimental result for face recognition is shown in Table A and B. We used the LFW face dataset to experiment with the results of the face recognition algorithm. In our proposed system, we need a single image per person for the proposed algorithm. So, we use one image per person

in the training image, whereas in the test image set, we use the corresponding person images in identical or different backgrounds or poses, as well as unknown person mages. Table I shows the confusion matrix number of correctly.

4.3 Eye Blinking Detection

It utilizes the proprietary darknet-53 deep architecture, consisting of a 53-network structure and additional layers for object identification trained on ImageNet. Consequently, it features a fully convolution underlying architecture with 106 layers. We incorporated the YOLOv3 model in our recommended approach. This model underwent training on images from the COCO dataset, considering different sizes: 608 x 608 for reduced speed but high accuracy, 416 x 416 for moderate speed and accuracy, and 320 x 320 for high speed with lower accuracy. The model encompasses 80 labels, including items like laptop, mobile phone, and book.

4.4 Object Detection

As previously mentioned, we implemented the YOLOv3 object detection model for our proposed system, as suggested by Joseph and Ali [19]. The model underwent evaluation on the COCO dataset. In their comparison with RetinaNet, it was observed that YOLOv3 demonstrates a similar mean average precision (mAP) but with significantly faster inference times. For instance, YOLOv3-608

achieved a 57.9% mAP in just 51 milliseconds, while RetinaNet-101–800 achieved a slightly lower 57.5% mAP in 198 milliseconds, making YOLOv3 approximately 3.8 milliseconds faster.

5. Conclusion

In this study, we leverage face recognition and object identification techniques to provide a comprehensive understanding for online tests. Our proposed method aims to mitigate disparities during online exams. The detection of human-induced activities is crucial in the context of an online proctoring system, facilitating the identification of students' suspicious behavior throughout the test. Instead of incorporating human activity detection in our suggested model, we rely on a unified approach involving a single biometric solution and object recognition methods for the online proctoring system. Our system is capable of identifying individuals and gadgets within a frame with an accuracy of 0.92. Additionally, various cheating behaviors are detected with an accuracy of 0.83, surpassing existing systems with accuracy around 0.64.

6. Bibliography

- 1)DOI:10.1109/CIMSim.2011.18 Conference: 2011 Third International Conference on Computational Intelligence, Modelling & SimulationAt: Langkawi, Malaysia.
- 2)Hansen D. W. and Ji Q., “In the eye of the beholder: A survey of models for eyes and gaze,” IEEE Trans. Pattern Anal. Mach. Intell., vol. 32, no. 3, pp. 478–500, Mar. 2010.
- 3)Li X. and Wee W. G., “An efficient method for eye tracking and eye-gazed FOV estimation,” in Proc. 16th IEEE Int. Conf. Image Process., Nov. 2009, pp. 2597–2600. [Google Scholar]
- 4)Ohno T., “One-point calibration gaze tracking method,” in Proc. Symp. Eye Track. Res. Appl., 2006, pp. 34–34. [Google Scholar]
- 5) Maharashtra Government, (2013). 2011 Report on Reforms in Examinations System in Universities of Maharashtra through use of Technology. Mumbai, Maharashtra Government.
- 6)International Journal of Research in Engineering, IT & Social Sciences. Volume 4, Issue 12, December 2014. ISSN 2250-0588
- 7)Study of public examination system and proposed E examination to control malpractices and evaluation anomalies
- 8)<http://www.telegraph.co.uk/education/educationopinion/9839334/Education-reform-is-not-only-necessary-it-is-essential.html>
- 9)UNESCO, (1979). Report on Examination reforms in India under Experiments and Innovations in Education Asian Series - 41. Paris, H. S. Srivastava.
- 10) Morgan, D. L., Krueger, R. A., & Scannell, A. U. (1998). Planning focus groups. Thousand Oaks: Sage Publications.
- 11) Owen, P. M. (2015). Maximizing student motivation: A course redesign. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 186, 656–659. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.097>.
- 12) Palmer, D. (2007). What is the best way to motivate students in science? *Teaching Science*, 53, 38–42.
- 13) Roth, N. L., & McCabe, D. L. (1995). Communication strategies for addressing academic dishonesty. *Journal of College Student Development*, 36, 531–541.
- 14) Billups, F. D. (2012). Conducting focus groups with college students: Strategies to ensure success. *Association for Institutional Research-Professional File*, 127, 1–12. Retrieved from https://scholarsarchive.jwu.edu/research_methodology/2
<https://link.springer.com/article/10.1007/s10639-021-10458-7#Sec10>
- 15) An Automated Online Proctoring System to monitor Anomalous Student Behavior, Department of Computer Science and Engineering VIGNAN'S FOUNDATION FOR SCIENCE,

TECHNOLOGY AND RESEARCH (Deemed to be University), VADLAMUDI GUNTUR – 522 213 ANDHRA PRADESH, INDIA. (Source : <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>).

- 16) P. Viola and M. Jones, “Rapid object detection using a boosted cascade of simple features,” in Proceedings of the 2001 IEEE computer society conference on computer vision and pattern recognition. CVPR 2001, vol. 1. IEEE, 2001, pp. I–I.
- 17) T. Soukupov’a and J. Cech, “Eye blink detection using facial landmarks,” in 21st computer vision winter workshop, Rimske Toplice, Slovenia, 2016.
- 18) J. Redmon and A. Farhadi, “Yolov3: An incremental improvement. arxiv 2018,” arXiv preprint arXiv:1804.02767, pp. 1–6, 2018.
- 19) Eye Tracking and Head Movement Detection: A State-of-Art Survey IEEE J Transl Eng Health Med. 2013; 1: 2100212. Published online 2013 Nov 6. doi: 10.1109/JTEHM.2013.2289879.
- 20) Analysis and design of total data quality Management for university examination system, Submitted To The Himachal Pradesh University In The Faculty Of Physical Sciences For The Degree Of Doctor Of Philosophy In Computer Science December 2016. (Source:<https://shodhganga.inflibnet.ac.in/>).
- 21) N. Dalal and B. Triggs, “Histograms of oriented gradients for human detection,” in 2005 IEEE computer society conference on computer vision and pattern recognition (CVPR’05), vol. 1. IEEE, 2005, pp. 886–893.

Social, Economic and Environmental Impact of Electric Vehicles in New India

RESEARCHER

CHHANGA RADHESHYAM RUDABHAI

ASST.PRO, DEPT OF ECONOMICS

R.R. LALAN COLLEGE, BHUJ(KUTCH)

ABSTRACT

The study gives a general overview of the social, economic, and environmental impacts of electric vehicles (EVs) in India. The growing threat of global warming, excessive petrol dependence, ever-rising fuel prices, and driving trends are some of the reasons that have accelerated the growth of EVs as the transportation sector also represents a significant percentage of greenhouse gas emissions. The objective of this study is to compare and analyse the growth of the EV market in India and the government's support in creating and accelerating this trend to save the country and the world from pollution. Electric vehicles have great potential from a user perspective. In the coming years, EVs will have a very important role in shared mobility, mass transportation, etc. as well as in smart transportation and smart cities. Therefore, more efforts are needed to facilitate the charging process and improve the battery. To encourage new-age technologies and reduce its carbon emissions to net zero by the year 2070, India is aggressively promoting the adoption of EVs. India aims to convert 30% of private cars, 70% of commercial vehicles, and 80% of two- and three-wheelers into EVs by 2030. The aim is to increase the percentage of renewable energy in the electricity mix and prevent air pollution from battery manufacturing. The recommended policies to reduce air pollution through greater adoption of electric vehicles can be accepted by any market globally. Environmental considerations of electric mobility challenges exist in the context of environmental impacts resulting from increasing demand for electric vehicles.

Keywords: electric vehicle; charging Infrastructure; rechargeable battery; Smart Grid

INTRODUCTION

Electric vehicles (EVs) are growing in popularity in India, and they are cleaner and more efficient. However, market growth is still considered a problem: end users consider many factors such as cost of purchase and operation as well as performance, but government and policy input is also needed. EVs operate within a broader energy and transportation ecosystem. Unless we understand the Indian use cases, limitations, and opportunities, we risk ambitious targets remaining aspirational. Even at today's low oil prices, running a diesel sedan can cost 3.8 km-1 Indian rupees (INR) compared to 5.5 INR for petrol. The cost of an EV depends on the price of electricity, which varies considerably. At Rs 7 kWh-1 electricity, their cost is only Rs 1.1 km-1. EVs are expensive, mainly because of the batteries. However, falling EV battery prices could be a game changer. Without fast-charging infrastructure, fast-charging an EV requires more power than a household 15A socket, which can only offer 3kW of power. Thus, charging 35kW will take about 12 hours, which is essentially "range anxiety". Therefore, widespread, and company-agnostic public charging infrastructure has become a key policy option (EY Global 2016). The power grid is also a major stakeholder in the EV ecosystem. The worst-case scenario is that consumers come home after work and plug in at the same time, which is the peak of grid demand. One solution is a variable rate of electricity bill for consumers trying to charge an EV depending on the time of day, but this is not ideal in India, especially for home users. Otherwise, commercial users are attempting to charge EVs at subsidized residential electricity prices. There are also other methods like dedicated charging spots and subsidized or free parking. The long-term goal is to simply make vehicles electric, but reduce personal driving.

Impacts

Our roadways, threatened by extremely high levels of pollution, need a vehicle revolution. With advancements in electric vehicle technology, there is a chance for India to leap into the era of clean and efficient mobility. Major EV makers like Tesla Inc, Toyota Motor Corp and Nissan have expressed their interest in the Indian market. Suzuki Motor Corp, parent company of India's largest carmaker Maruti Suzuki India Ltd, formed a joint venture with two Japanese companies, Denso Corp and Toshiba Corp, to produce lithium-ion batteries for EVs in India. This came after the launch of the government's FAME "Faster Adoption and Manufacturing of Hybrid and Electric Vehicles" program in 2015 to promote hybrid and electric vehicles (Ganesh 2016). The Transport Ministry is considering hiring electric cars for its officials and is also pushing for it for public transport.

Vehicle Emissions can be divided into two general orders air adulterants, which contribute to gauze, haze, and health problems; and hothouse feasts (GHGs), like carbon dioxide and methane. Conventional vehicles with internal combustion machines (ICE) produce direct emissions through the tailpipe, as well as through evaporation from the vehicle's energy system and during the refuelling process. In discrepancy, each- electric vehicles produce zero direct emissions. Plug-in mongrel and electric vehicles (PHEVs) produce zero tailpipe emissions when in full-electric mode, but they may produce evaporative emissions.

When using ICEs, PHEVs also produce tailpipe emissions. still, their direct emissions are generally lower than similar conventional vehicles. Well-to-wheel emissions include all emissions related to energy products, processing, distribution, and use. In the case of gasoline, emissions are produced when rooting petroleum from the earth, enriching it, distributing the energy at stations, and burning it in vehicles. In the case of electricity, most electric power shops induce emission, and there are fresh emissions associated with the birth, processing, and distribution of the primary energy sources used to produce electricity.

Challenges

In 2013, India's Department of Heavy Industries (DHI) launched the National Electric Mobility Mission Plan (NEMPP) 2020. It aims to sell six to seven million electric and hybrid vehicles by 2020 to try and reduce India's dependence on crude oil imports. carbon emission. The recent crisis of air pollution in Indian cities is well documented. A World Bank study states that air pollution cost India about 8.5% of its GDP in 2013. Initiatives to switch completely to electric vehicles will face many social and political challenges. All climate action requiring disruptive socio-technical changes will face obstacles. The expected resistance will come from established industries and institutions. The good news for India's transition to all-electric vehicles is that charging stations have already opened in states like Karnataka and Maharashtra due to the early adoption of electric vehicles for government fleets. Battery and battery charge costs have seen significant reductions globally while charging speeds as well as battery quality have increased. Companies like Tesla are already salivating at the idea of gaining a share in the Indian electric car market. While most socio-technical transition plans focus on policies and incentives to promote the adoption of new technologies and innovation, little attention is paid to strategies to phase out old technologies.

So-called 'creative destruction' is as important to destabilize old structures as is the innovation and adoption of the new.

For example, the manufacturing and marketing, labour, education/training, and R&D supporting gasoline and diesel vehicles cannot be easily eliminated by 2030 (Dhawan et al. 2017; Shivakumar et al. 2018). As well as driving innovation for manufacturing, training a new workforce, or retraining an existing workforce, mass adoption of electric vehicles, as well as power generation, charging stations, smart grids, and better and cheaper infrastructure. Creating a mental model for adopting the framework. Batteries as well as their recycling. The planned transition to electric vehicles could provide a golden opportunity for local and state governments to phase out the use of petrol and diesel vehicles with policies and subsidies (Murtugudde 2017).

For example, diesel vehicles are now the main means of transporting food, including grain. This means that the transition to electric vehicles ensures that food prices are not adversely affected, especially for the poor.

The Indian government is working on a policy that aims to convert state buses to EVs with the help of private investment. India Energy Storage Alliance (IESA) analyses traffic patterns and identifies cities and routes that are best suited for the introduction of electric buses in India. There is also a need to increase the rollout target by launching 10-25 vehicle pilots. The cost of electric buses can be reduced immediately rather than waiting for storage costs to drop. The government is currently considering the option of battery swapping along with installation of new charging stations to overcome the lack of charging infrastructure.

Currently, the battery is the largest component in the cost of an electric vehicle, at about 50%. But with advancements in technology, the cost is falling rapidly. With passenger car ownership in India expected to increase manifold over the next 15 years, it is time to change the trajectory of how these vehicles will be operated.

Batteries are recognized as a problem material in the waste stream. Batteries are made from a variety of chemicals to power their reactions. Some of these chemicals, such as nickel and cadmium, are extremely toxic and can harm humans and the environment. Both disposable and rechargeable batteries are classified as hazardous waste; They are stored in steel drums surrounded by concrete within secure landfills so that wind and water cannot corrode the battery casings.

The advancement of renewable energy and its mass adoption may increase electric vehicle demand with innovative battery technologies, smart grids, supportive policies, and subsidies, as well as new business models as game-changers for the transition to electric vehicles. Can work in. Thus, India does not need to rely solely on restrictions and regulations to implement the transition to electric vehicles. It can adopt a strategic mix of policies, incentives, regulations, and subsidies to drive a smooth and equitable transition. Investments in science and technology education to support such changes will be needed to foster innovations and entrepreneurship as well as train a globally aware workforce. This workforce will continue to exploit green markets, while also capitalizing on IT and other outsourcing. Thus switching to electric vehicles could be a golden opportunity (Murtugudde 2017).

Nitin Gadkari, Union Minister of Road Transport and Highways, recently put the automotive industry on notice through some tough conversations about the Centre's goal of achieving 100% e-mobility by 2030 (Dhawan et al. 2017; Vidhi and Srivastava 2018). Instead, attention should be paid to the intentions behind their statements and the seriousness of this government to promote Battery Electric Vehicles (BEV) in the long term. At the end of 2016, BEVs accounted for less than 0.1% of all cars in use globally. By this measure, expectations far exceed what has been achieved. However, it cannot be denied that this sector is receiving significant investment globally and it has become the default technology for zero emissions per company social mobility in the future.

Discussions about the dawn of the electric car age should bear the above figure in mind, as well as the one billion IC cars in use. Hence, for policymakers in India to completely discount the importance of IC engines, would be a step in the wrong direction. Going full electric for its huge fleet of vehicles in a little over a decade for a country as economically diverse as India would be an enormous task, no matter what the Government's intentions or the industry's willingness. No doubt, the challenges for India to achieve its BEV target have been widely discussed. Even so, it is important to point these out again.

Bigger Challenges

One of the biggest challenges for electric vehicles is price and this has become a more significant concern for India. For the extremely cost-conscious Indian buyer, the purchase cost of any BEV should be comparable or only slightly higher than an IC-powered vehicle. The cost of batteries will come down significantly in the medium term, which means it will

have to be made locally. In this regard, the recent joint venture between Suzuki Motor Corporation, Toshiba Corporation, and Denso Corporation to set up a lithium-ion battery unit in India can play an important role.

On the technology front, the Indian component industry will have to come on board to supply many electrical parts for BEVs. This could be an opportunity for the vendor industry to adapt, upgrade, and expand for the EV future by investing heavily in their operations.

Furthermore, easy adoption of electric vehicles will require charging stations across the country. The process has started with the government inviting bids for 4,000 charging stations in Delhi NCR (National Capital Region). The industry will have to invest heavily to prepare for such a paradigm shift, and it would be devastating if this or any future government changed direction.

Overall, India will need a combination of government policy, cost reduction, local technology upgrades, and charging infrastructure to achieve some degree of success in the EV sector.

Way Forward

Electric cars are 100% eco-friendly as they run on electrically powered engines. It does not emit toxic gases or smoke into the environment as it runs on clean energy sources. They are also better than hybrid cars because hybrids run on reduced gas emissions. According to a US-based website, EV batteries convert 59-62% of the energy into vehicle motion, while petrol-powered vehicles convert only 17-21% of the energy, making EVs more efficient. Furthermore, EVs are quiet and smooth as they have no exhaust system, providing a great driving experience. The major advantage of electric cars is that they can contribute to improving air quality in towns and cities. Without tailpipes, pure electric cars do not emit any carbon dioxide emissions while driving. This reduces air pollution significantly.

Big EV Charging Infrastructure in India

The first step towards nationwide electric vehicle charging infrastructure in India was recently taken by the government when an agreement was signed between a Finland-based company and a government-owned infrastructure developer in India. The agreement covers planning, design, investment, and operation of charging infrastructure using a cloud-based system. One company has developed Fortum Charge and Drive to meet these demands,

paving the way for more widespread and efficient use of electric vehicles. Fortum has installed a 22-kW charging station at the NBCC campus on a pilot basis. It will be tested after the first batch of EVs is delivered to government institutions later this year. Fortum and NBCC plan to install over 150 charging stations across the country in the next 12-18 months. This rapid expansion will be necessary, as the government has ordered 10,000 electric vehicles through a public tender.

India's Transport Minister warned Indian car manufacturers that he will ensure that policies are put in place to encourage them to make electric vehicles. India plans to stop selling vehicles that use fossil fuels by 2030 (Saurabh 2017; Shivakumar et al. 2021; Vidhi and Srivastava 2018).

Apart from cars and personal vehicles, the Indian government is also looking to significantly expand electric vehicles in public transportation. Electric buses will soon be operational in India and the government has come up with a long-term policy for states and cities to develop infrastructure conducive to the development of electric vehicles (Saurabh 2017).

CONCLUSIONS

Due to the dynamic developments in recent years, it is difficult to get an overall perspective on the development of EVs. Companies face the challenge of large-scale consequences, such as changes in the value chain or radical innovations that are disrupting the market. This shows that users should gain experience with electric vehicles so that perceived negative aspects such as price or range can be countered by some positive experiences of everyday utility. For a successful market launch standard, such as structure and safety conditions, communication infrastructure between charging plugs, vehicles, power stations, infrastructure, and network operators are essential. Electric vehicles have great potential from a user perspective. However due to existing weaknesses compared to competing technologies, for example regarding range, it must be analysed how customers will accept new mobility concepts that combine electric vehicles with other services. Environmental considerations of electric mobility mainly target eco-balance. Challenges exist in terms of resource requirements and environmental impacts arising from increasing demand for electric vehicles.

Reference

EY Global. 2016. “Electric Vehicles adoption: potential impact in India A Power and Utilities perspective” EY Global Automotive and Power & Utilities Center.: 1-8.

Ganesh prasad Pavaskar. 2016. “Reviewing India’s National Mission on Electric Vehicles Economic & Political Weekly” Economic & Political Weekly, LI(30) : 19-22.

RachanaVidhi and Prasanna Shrivastava. 2018. “A Review of Electric Vehicle Lifecycle Emissions and Policy Recommendations to Increase EV Penetrationin India”, Energies 11, 483: 1-15.

Sivakumar, P., Sandhya Devi, R. S., Vidhya Shree, S., & Keerthanaa, K. 2018. “Electric vehicles-benefits and challenges” Ecology, Environment and Conservation,\ 24 :406-410.

रहीम के काव्य में निरूपित रस विधान

Dr.Sanjay L.Bandhiya

Asst.Professor

Government Arts College-Bhesan

रस काव्य की आत्मा है। संस्कृत में रस के महत्व को प्रतिपादित करते हुए कहा गया है, 'रसात्मकम वाक्य काव्यम्' अर्थात् रसयुक्त वाक्य ही काव्य है। कहा जाता है कि रस अंतःकरण की वह शक्ति है, जिसके कारण इंद्रियाँ अपना कार्य करती हैं, मन कल्पना की उड़ान भरता है। रस का अर्थ ही है कि जिसका आस्वादन किया जा सके। अतः रस की महिमा बड़ी व्यापक है। जीवन के लिए रस अति आवश्यक है। अगर व्यक्ति के जीवन से रस लुप्त हो जाए तो उनका जीवन दूभर हो जाता है। रस जीवन का सार है एवं मानव मात्र का जीवन रस के लिए ही है।

भाव सौंदर्य को सशक्त बनाने में रस महत्वपूर्ण तत्व है। जिस प्रकार आत्म तत्व के बिना मानव जीवन की कल्पना नहीं की जा सकती, उसी प्रकार रस के बिना काव्य का अस्तित्व ही असंभव है। रस को ब्रह्म स्वरूप माना जाता है, जिसे पाकर उसे परम आनंद की अनुभूति होती है –

“ रसो वै सः रसम हयेवायंलबदवानन्दी भवति।

अर्थात् परम ब्रह्म परमात्मा ही रस स्वरूप है। वही आनंद रूप है जिसे प्राप्त करके परम आनंद मिलता है।

रहीम मुख्यतः नीति काव्य के कवि हैं, फिर भी उनके काव्य में रस विधान बेजोड़ है। रहीम के काव्य में मुख्य रूप से तीन चार रसों का वैविध्यपूर्ण वर्णन देखने को मिलता है। जिसमें शृंगार, शांत तथा भक्ति रस महत्वपूर्ण हैं। रहीम के काव्य में शृंगार रस का चित्रण अत्यधिक हुआ है। शृंगार रस को रस का राजा भी कहा जाता है। शृंगार रस के दो भेद होते हैं संयोग शृंगार एवं वियोग। रहीम के काव्य में इन दोनों रसों का वर्णन यथोचित हुआ है। संयोग शृंगार में रूप वर्णन, प्रेम व्यापार का वर्णन, नायिका भेद और संयोग सुख की अनुभूतियों का वर्णन किया जाता है। रूप वर्णन का उदाहरण देखें तो –

“ गुरुता फबै रहीम कही, कवि आई है जाहि।

उर पर कुच नीके लगै, अनत बतौरी आहि।

उपरोक्त दोहे में कविवर रहीम ने नायिका के विशाल वक्षस्थल और उन्नत कूचों का वर्णन किया है। रहीम कहते हैं कि गुरुता उसे ही शोभा देती है, जो उसका अधिकारी होता है। जैसे नायिका के विशाल वक्षस्थल पर ही उन्नत कूच शोभा देते हैं। यदि वह कहीं अन्यत्र हो तो केवल मांस की गांठ की तरह कुरूप दिखाई देते हैं।

नायक-नायिका की संयोग अवस्था में पारस्परिक रति होने पर संयुक्त शृंगार होता है। इस संदर्भ में डॉ. सरयू प्रसाद अग्रवाल लिखते हैं – “संयोग शृंगार का चित्रण करने में सूर जैसे भक्त कवि भी संयमित नहीं रह सके हैं। रहीम का युग तो विलास वासना एवं कामुकता की दुरावस्था में आकंठ डूबा हुआ था। उसके समकालीन गंग जैसे सुकवि भी अपने संयम का सेतु तोड़कर शृंगार का नग्न चित्रण कर रहे थे।”¹ फिर भी रहीम ने शृंगारिक भावनाओं को अभिव्यक्त करते हुए भी संयम का निरंतर निर्वाह किया है, वह अन्यत्र दुर्लभ है। नेत्र और अधर वर्णन में भी यह देखा जाता है। जैसे –

“ नैन सलोंने अधर मधु, कही रहीम घटा कौना
मीठी भावे लोन पर, अरु मीठे पर लौना।”

उपर्युक्त दोहे में रहीम ने नायक के नेत्र और अधर के सौंदर्य का बड़ा ही सटीक व रसप्रद वर्णन किया है। रहीम कहते हैं कि उसके नेत्रों का लावण्य और अधर का माधुर्य दोनों मिलकर और भी अधिक मनोहर बन जाते हैं। जैसे मीठा खाने पर लवण और नमकीन खाने पर मीठा और भी अधिक स्वादिष्ट लगता है।

संयोग श्रृंगार के अंतर्गत रहीम ने नायिका भेद के क्रियाविदग्धा नायिका के प्रेम व्यापार का भी बड़ा ही सुंदर वह नयनरम्य वर्णन किया है। जैसे_

“ बाहिर लै के दियवा, बारन जाया
सासु ननद ढीग पहुचत, देत बुझाया।”

इस दोहे में रहीम ने नायिका की नायक को मिलने की उत्सुकता दिखाई है। नायक बाहर खड़ा है। नायिका दीप जलाने के बहाने बार-बार बाहर जाती है और जब जलता हुआ दीपक लेकर वह सास- ननद के पास पहुंचती है तो उसे स्वयं ही बुझा देती है, ताकि उसे फिर बाहर जाने का और नायक से मिलने का अवसर मिल सके।

संयोग की तरह वियोग वर्णन में भी रहीम ने अपनी काव्य प्रतिभा का परिचय दिया है। रहीम ने विप्रलंभ श्रृंगार का वर्णन बरवै और दोहों में किया है। बरवै में यह में यह वर्णन बारहमासा पद्धति पर है, किंतु इनमें बारहों महीने का वर्णन आज भी दुर्लभ है। बारहमासा का वर्णन देखें तो_

“ घन घुमड़े चहूँ ओर चमकत बीजा
पिय प्यासी मिलि झूलत, सावन तीजा।।”

उपरोक्त दोहे में रहीम कहते हैं कि विरहिणी के लिए सावन भादो के महीने बहुत दुखदाई होते हैं। मेघों की गर्जन बिजली की कौंध हृदय को कंपा देनेवाली होती है। इस समय प्रिया मिलन की इच्छा और तीव्र होती है। जब वह पास अपनी सखियों को प्रिया के साथ प्रेम क्रीडा में देखती है तब उसकी वेदना और बढ़ जाती है। एक ओर उदाहरण देखें_

“ लोग लुगाई हिल मिलत खेलत फागा
परयो उडावन मोको सब दिन कागा।।”

अर्थात् प्रिय की राह देखती हुई फाग के अवसर पर विरहिणी प्रेमी प्रेमिकाओं को क्रिडा करते देख अपना हृदय मसोस कर रह जाती है क्योंकि इस आनंद उत्सव के अवसर पर उसे काग उड़ाना पड़ रहा है। स्वयं प्रिय के बिना उत्सव में सम्मिलित नहीं हो सकती है।

संसार की क्षणभंगुरता तथा परमात्मा के रूप का ज्ञान होने से चित को शांति मिलती है। इस शांति का वर्णन श्रोता या पाठक वर्ग के हृदय में शांत रस की उद्भावना प्रकट करता है। रहीम की अनेक रचनाओं में शांत रस का वर्णन भी देखने को मिलता है। जैसे_

“ जब लागि जीवन जगत में, सुख दुख मिलन अगोटा

रहिमन फूटे गोट ज्यो, परत दुहुन सिरचोटा।
कहू रहीम केतिक रही, केतिक गई बिहाइया।
माया ममता मोह परि, अंत चले पछिताया।

उपरोक्त दोहे में जीवन की यथार्थ तथा वास्तविक स्थिति का अंकन देखने को मिलता है। इस दोनों दोहों का स्थाई भाव निर्वेद है। आलंबन जीवन में सुख दुख का संघर्ष केतिक रही केतिक गई, अनुभाव, कतरना खीज, संतोष, स्मृति, दैन्य, चिंता आदि संचारी, उद्वेग, गिलानी आदि से परिपुष्ट शांत रस है।

माना जाता है कि परमात्मा का स्मरण एवं स्वामित्व ही जीव को शांति प्रदान करता है। परमात्मा पर अटल विश्वास ही प्राणि या जीव मात्र को परम शांति प्रदान करता है। जब उसका विश्वास इस सीमा तक पहुंच जाता है कि वह ऐसा दयालु है कि यदि धोखे से भी मुंह से उसका नाम निकल जाए तो सभी कामनाएं पूर्ण हो जाती हैं। और अंत में वह पूर्ण परम गति को प्राप्त करता है_

“ रहिमन धोखे भाव से, मुख से निकसे राम।

पावत तो पुरन परम गति, भक्ति कामादिक को धाम।

अतः शांत रस को प्राप्त कर व्यक्ति का अहम् नष्ट हो जाता है तथा वह परम सुख को प्राप्त करता है। रहीम ने शांत रस का बड़ा ही सुंदर तथा हृद स्पर्शी वर्णन अपने काव्य में किया है।

भक्ति रस का वर्णन भी रहीम के काव्य की एक विशेषता रही है। रहीम ने अपने काव्य में कृष्ण, राम शीव, सूर्य, सरस्वती, गणेश, लक्ष्मी आदि की वंदना की है। जैसे_

“जेहि रहीम तन मन लियौ, कियो हिए बिच भौना।

तासौ दुख सुख कहन की, रही बात अब कौना।”

अर्थात् ईश्वर सर्वज्ञ और सर्वव्यापी है। वह सभी के हृदय में बसा हुआ है और सभी के मन की बात अच्छी तरह जानता है। अंतः उसे अपना सुख-दुख सुनाने की कोई आवश्यकता नहीं है।

दूसरे एक दोहे में रहीम ने नाम स्मरण का महत्व बताया है। राम नाम का स्मरण करने से राम, भक्त के सभी दुखों को नष्ट कर देते हैं। जैसे_

“ भज मन राम सिया पति, रघुकुल ईसा।

दीनबंधु दुख हारन, कौशलाघिसा।”

रहीम ने अपने काव्य में सभी देवों की वंदना एवं स्तुति की है। फिर भी श्री कृष्ण उनके परम उपास्य एवं प्रिय हैं। इसलिए उन्होंने श्री कृष्ण भक्ति का अपेक्षाकृत अधिक विस्तृत वर्णन किया है। रहीम का मानना है कि श्री कृष्ण ही उनके तारणहार हैं। इनका विश्वास है कि जिसका रक्षक श्री कृष्ण है, उनका कोई भी दुष्ट व्यक्ति बाल बाँका नहीं कर सकता_

“ रहिमन को कोऊ का करै, ज्वारी चोर लबारा।

जो पति राखनहार है, माखन माखानहार।”

इस प्रकार रहीम ने अपने काव्य में यथोचित रस का वर्णन किया है। उनके काव्य में साहित्य के सभी रासो का चित्रण नहीं मिलता। लेकिन जितने रासों का वर्णन किया है, वे बेहद ही प्रिय जान पड़ते हैं। उन्होंने सहज भावो से ही

रसधारा को बहा दिया है, जिसमें पाठक तरोबार सा हो जाता है। अंतः हम कह सकते हैं कि रहीम निसंदेह रस सिद्ध कवि है, और इनका रस विधान इनकी संवेदनशीलता एवं काव्य क्षमता का परिचायक है।

●संदर्भ सूची

- (1) डॉ. सरयूप्रसाद अग्रवाल – अब्दुरहीम खानखाना .पृ.162-163
- (2) रहीम ग्रन्थावली – देशराजसिंह भाटी
- (3) अकबरी दरबार के हिन्दी कवि और रहीम – डॉ .बी.के.कैलाशसिंह

સૂરકોટડા : કચ્છનું પુરાતત્વીય નગર

ડૉ. નંદલાલ એન. છાંગા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક

શ્રી આર. આર. લાલન કોલેજ, ભુજ.

પ્રસ્તાવના

કચ્છ એ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનો પ્રદેશ છે. અહીં અનેક પૌરાણિક સંસ્કૃતિઓ પાંગરી, વિકસિત થઈ અને તેનું હસ્તાંતરણ પણ થયું. કચ્છની ધરતી અનેક પુરાતત્વીય નગરોને પોતાની ગોદમાં સમાવીને બેઠેલી છે. જેમાં યુનેસ્કોની વિશ્વ વિરાસતમાં સ્થાન પામેલું નગર ધોળાવીરા, સૂરકોટડા, કુરન, શિકારપુર, નાની રાયણ, કાનમેર વગેરે જેવા અનેક નગરોનો સમાવેશ થાય છે. જે વિશ્વના અનેક પુરાતત્વનાં અભ્યાસનું કેન્દ્ર રહ્યા છે. અને કચ્છને ભૌગોલિક અને પુરાતત્વીય વિવિધતાના પ્રદેશ તરીકે ખ્યાતિ અપાવી છે.

સૂરકોટડા

આ સ્થળ કચ્છ જિલ્લાના પાટનગર ભુજ શહેરથી ઇશાન દિશામાં 160 કિ.મી. દૂર આવેલું છે. અહીં રેતાળ ખડકોની ઊંચી-નીચી ભૂમિ વચ્ચે એક પ્રાચીન ટેકરો કે ટીંબો આવેલો છે. એસ.આર.રાવ અને કે.વી. સૌંદરરાજને કચ્છમાં પ્રાથમિક સર્વેક્ષણ કર્યા બાદ જગતપતિ જોશીએ કરેલા સઘન સર્વેક્ષણથી એક બાબત સ્પષ્ટ થઈ કે કચ્છમાં કેટલાંક સ્થળોએ હડપ્પીય લોકોના આગમન પહેલાં પણ કેટલાંક લોકોનો વસવાટ હતો અને તે જગ્યાએ હડપ્પીય લોકોએ સૌરાષ્ટ્ર તથા દક્ષિણ પૂર્વ રાજસ્થાનની સંસ્કૃતિનો સમન્વય સાધી વસવાટ શરૂ કર્યો. શ્રી જગતપતિ જોશીના તર્ક મુજબ હડપ્પીય લોકોએ સિંધથી જમીનમાર્ગે કોટડા - કુરન થઈ અમરાપુર પાસે રણની સાંકડી પટ્ટી પસાર કરી કોટડી આવ્યા હોય અને ત્યાં કિલ્લો બાંધીને વસવાટ કર્યો હશે. અહીંથી પાછા સુરકોટડા અને પૂર્વ કચ્છમાં રાપર તાલુકા અથવા પશ્ચિમમાં દેશલપુર ગયા હોય. તેમાંના કેટલાંકે નાનું રણ પસાર કરી સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રવેશ કર્યો હોય. આ ઉપરાંત હડપ્પીય લોકો લોથલ જેવા બંદરની શોધમાં સમુદ્રમાર્ગે સૌરાષ્ટ્ર પણ ગયા હોય.

ઈ.સ.પૂર્વે ૨૧૦૦ના અરસામાં હડપ્પાના લોકો સૂરકોટડામાં આવ્યા હોવાનું અનુમાન છે. આ સ્થળેથી મળેલા અવશેષો પરથી કહી શકાય છે કે એમણે નગર ફરતે મજબૂત કિલ્લો અને આજુબાજુમાં રહેવા માટેના મકાનો બાંધ્યા હતા. બાંધકામમાં એમણે માટીની ઈંટો, ઢેંકા અને

અણઘડ પથ્થરોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. એમનાં રહેઠાણોમાં સ્નાન કરવાની ઓરડીઓ અને ગંદા પાણીના નિકાલ માટે ગટરની સગવડ જોવા મળે છે. માટીનાં વાસણો, પથ્થરમાંથી બનાવેલા ધારિયાં અને તાંબાનાં સાધનો પર એમણે કરેલું ચિત્રાંકન તેમની કલાને પ્રદર્શિત કરે છે. આવા સાધનો ઉપર હડપ્પાની ખાસ મુદ્રા અંકિત થયેલી પણ જોવા મળે છે. ચિત્રાંકન કરેલા ઘડા પરથી હડપ્પા લિપિનો પણ ખ્યાલ આવે છે. ઘડા પર ચિત્રમય લિપિ અંકિત થયેલી જોતાં એ વાતની પતીતિ થાય છે કે, એ વખતના કુંભારો પણ શિક્ષિત હતા.

સૂરકોટડામાંથી મળી આવેલાં લિંગ જેવા સાધનો પરથી તેમની ધાર્મિક માન્યતાનો પણ ખ્યાલ આવે છે. આ સ્થળેથી એક બળી ગયેલી રસ્સીનો ટુકડો પણ મળી આવ્યો છે. આ સ્થળેથી મળી આવેલાં અવશેષોમાં સૌથી મહત્વની વિશેષતા ઘોડાનાં હાડકાં છે. જેના પરથી જાણી શકાય છે કે અહીંના લોકો ઘોડાથી પરિચિત હતાં અને તેનો ઉપયોગ માલની હેરફેર કે વ્યક્તિઓની અવરજવર માટે કરતાં હતાં.

હડપ્પા સંસ્કૃતિનાં લોકો સાથે અહીં અન્ય સંસ્કૃતિના લોકોનો વસવાટ પણ હતો, જેનો ખ્યાલ અહીંથી મળેલા માટીનાં વાસણો પરથી મળે છે. આ પ્રકારનાં વાસણો પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાંથી મળેલાં છે. આના પરથી જણાય છે કે તેમનો આ દેશો સાથે વ્યાપારી સંબંધ હશે. અહીંનાં, હડપ્પા સંસ્કૃતિના લોકોના વસવાટ સમયે ઈ.સ.પૂર્વે ૧૯મી સદીના અરસામાં અન્ય સભ્યતાના લોકો પણ અહીં આવી વસ્યા હશે. તેઓ માટીનાં લાલ અને મધ્યમ પ્રકારનાં વાસણો વાપરતા હતા. આ સમયમાં તેમણે કિલ્લાને વધુ મજબૂત બનાવ્યો. આ સમય દરમ્યાનથી મળી આવેલી અગત્યની વસ્તુઓમાં હડપ્પાના લોકોના પથ્થરનાં ધારિયાં ઉપરાંત તાંબાનાં ધારિયા પણ છે.

હડપ્પા સંસ્કૃતિના લોકોએ અહીં વસવાટ કાયમ રાખ્યો તે વખતે અન્ય સંસ્કૃતિના લોકો પણ અહીં સ્થિર થયા હોવાનું જણાય છે. આ સમય દરમ્યાન તેમણે પોતાના અનુગામીઓને પગલે દક્ષિણ બાજુએ મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો અને પોતાની વસાહતના વિસ્તારને સંરક્ષિત કરવા જાડી દીવાલ ચણી અને તેની દક્ષિણ દિશામાં દ્વાર બનાવ્યું.

કિલ્લામાં અને વસાહતના વિસ્તારમાં તેમણે બનાવેલાં પદ્ધતિસરનાં મકાનો હડપ્પાના અન્ય સ્થળોએથી મળી આવેલાં મકાનો સાથે મળતાં આવે છે. આ ઉપરાંત વ્યવસ્થિત અને

પહોળાં રસ્તાઓ અને શેરીઓ પણ જોવા મળે છે. દરેક મકાનમાં સરેરાશ પાંચ ઓરડાઓ જોવા મળ્યા છે. આવા પાંચ ઓરડાવાળા મકાનમાં પ્રવેશતાં જ લંબચોરસ ઓરડો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત સૂરકોટડામાંથી માટીની લાક્ષણિક હડખીય મુદ્રા, તાંબાની ચૂડીઓ, અંગુઠીઓ, માટીનાં રમકડાં તેમજ ઘોડા, ઉંટ તથા ઘેટાંનાં હાડપિંજર તેમજ હાથીદાંતના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

સૂરકોટડામાં વસતા લોકો મૃતદેહોને અંડાકાર ખાડો બનાવી તેમાં દાટતા હતા. મૃતદેહની પાસે ખોરાક માટેની થાળી અને ઘડો મૂકતા. આ રિવાજ તેમનાં મૃત્યુ પછીનાં જીવનમાં વિશ્વાસ દર્શાવે છે. તેઓ મૃતદેહને જાડા માટીના થરથી ઢાંકી દેતા. આ જાતનો રિવાજ હડખ્યા સંસ્કૃતિનાં અન્ય સ્થળોએ પણ જોવા મળ્યો છે. સૂરકોટડાની આ સંસ્કૃતિનો વિનાશ પણ અન્ય સ્થળોની જેમ કુદરતી આપત્તિને કારણે ઈ.સ.પૂર્વે ૧૭મી સદીમાં થયો હોવાનું જણાય છે.

સૂરકોટડાના ઉત્ખનનથી બે નોંધપાત્ર બાબત પ્રકાશમાં આવી : (૧) આ સ્થળે અગાઉ કોઈ વસવાટ ન હતો. (૨) જે હડખીય લોકો અહીં આવ્યા તેમની સાથે પક્તવ હડખીય સભ્યતાની સંસ્કૃતિ તો હતી જ સાથે સાથે ઈરાન, બલુચિસ્તાન, પશ્ચિમ એશિયા તથા સિંધની સંસ્કૃતિના લક્ષણો પણ હતાં.

આ વસાહતના ટીબાની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ ૧૬૦ મીટર, પહોળાઈ ૧૨૫ મીટર અને સરેરાશ ઉંચાઈ ૫ થી ૮ મીટર જેટલી છે. ટીબો પશ્ચિમમાં ઉંચો અને પૂર્વમાં ઢળતો છે. અહીંથી ઉત્ખનનમાં સંસ્કૃતિના ત્રણ તબક્કા જોવા મળ્યા છે.

તબક્કો - ૧ :

આ તબક્કામાં ઉપરકોટ તથા અન્ય રહેણાક ફરતો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. જમીનથી ૧.૫ મીટર ઉંચો ઓટલો બનાવી તેના ઉપર ઉપરકોટ(સીટાડેલ)નું બાંધકામ કરવામાં આવ્યું. કિલ્લાના પાયાની પહોળાઈ ૭ મીટર જેટલી રાખવામાં આવી. ઉપરકોટને બે દરવાજા હતા, એક દક્ષિણમાં અને બીજો પૂર્વમાં. પૂર્વનો દરવાજો તે તરફ વસતા લોકો સાથે વ્યવહાર કરવા માટેનો હતો. પૂર્વમાં રહેતા લોકોનાં મકાનમાં સફાઈ માટે ગટર જેવી વ્યવસ્થા જોવા મળી છે, પણ મકાનનો સંપૂર્ણ નકશો જાણી શકાયો નથી.

મહત્વની પ્રાપ્તિમાં જે ખાસ હડખીય મુક્તિકાપાત્રો મળ્યાં છે તેનું સામ્ય કાલીબંગન અને કોટદીજીનાં પાત્રો સાથે જોવા મળ્યું છે તે ઉપરાંત મોર્હે-જો-દડો અને લોથલના સૌથી નીચેના

સ્તરો અને બાકીના સારગોનિક સ્તરને મળતાં મૃત્તિકાપાત્રો પણ મળેલાં છે. ઉત્મનન દરમ્યાન વસાહતના રહેણાકની ઉત્તર-પૂર્વમાં શબ દાટવાની ચાર કોઠી મળી આવી છે. કેટલીક કોઠીમાં માનવહાડકાં અને કેટલીક કોઠીમાં શબ સાથે રાખવામાં આવતાં મૃત્તિકાપાત્રો જોવા મળ્યાં છે. કોઠીનું મોઢું વજનદાર પથ્થરથી ઢાંકવામાં આવેલું છે. જોકે આ પ્રથા અસામાન્ય અને ન જોવા મળે તેવી છે. આ વિસ્તારમાં આવા સપાટ પથ્થરો સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે આ પ્રથા અમલમાં આવી હોવાનો સંભવ છે.

તબક્કો - ૨ :

આ તબક્કામાં કિલ્લાની પહોળાઈ ઘટાડીને ૬ મીટર કરવામાં આવી છે. જોકે ઉપરકોટની પૂર્વ તરફથી દીવાલની અંદરની બાજુએ માટીની ઈંટોથી દીવાલને મજબૂત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં મળતા હાથાવાળા વાડકા જેવા વાડકા આ તબક્કામાં મળી આવ્યા છે, પણ મૃત્તિકાપાત્રોની બનાવટ ઉતરતી કક્ષાની જણાઈ છે. આ તબક્કામાં તાંબાની રપ થી ૧૦ સે.મી.ની તકતી મળી આવી છે જે અસામાન્ય અને અતિમહત્વની બાબત કહી શકાય.

તબક્કો - ૩ :

આ તબક્કામાં બાંધકામની બાબતમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર આવ્યો છે. અણઘડ પથ્થર ઉપરાંત ઘડેલા પથ્થરોનો ઉપયોગ પણ બાંધકામમાં કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરકોટની દક્ષિણે ૩.૫૦ થી ૪ મીટરની પહોળાઈવાળા પાયા પર ૧૦ મીટર ચોરસ એવા બુરજ દરેક ખૂણા પર બાંધવામાં આવ્યા. ઉપરકોટના મુખ્ય દરવાજા તરફ સીડી બનાવવામાં આવી છે. તેની બંને બાજુ રક્ષકસૈનિકો રહી શકે તેવી યોજના પણ કરવામાં આવી હતી.

રહેણાક વિસ્તાર ફરતો કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો. સામાન્ય રીતે રહેણાકની જગ્યાનો વિસ્તાર ૨.૫૦×૨.૯૦ મીટરનો છે. તેની ત્રણ બાજુએ વંડો અને પ્રવેશ તરફ ઓટલો હતો. ઉપરકોટમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ ઓરડા હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. આ તબક્કામાં રસપ્રદ બાબત એ છે કે અહીંથી ચિત્રાત્મક લિપિવાળી મુદ્રા મળી આવી છે, પરંતુ તેના પર પ્રાણીનું અંકન નથી. ઉપરાંત ઉત્મનન દરમ્યાન ચર્ટ પથ્થરની બ્લેડ મળી આવી છે, પણ તેની સંખ્યામાં ન તો વધારો થયો છે, ન તો ઘટાડો.

આ વસાહતનો સમય સી-૧૪ થી તપાસતાં ઈ.સ.પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ઈ.સ.પૂર્વે ૧૬૦૦ હોવાનું ડૉ.સાંકળિયા માને છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. બાંભડાઈ, જી.કે. (1959). કચ્છ બૃહદ ભૂગોળ, માંડવી-કચ્છ.
2. રાઠોડ, રામસિંહજી. (1959). કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ.
3. શાસ્ત્રી, એચ.જી. (1964). અભિલેખવિદ્યા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
4. મહેતા, ઉષાકાન્ત. (1976). કચ્છ, કલા, પ્રવાસ અને પ્રલેખન, ભુજ-કચ્છ.
5. જોષી, એન.એમ. (1977). ભાતીગર ભોમકા કચ્છ, નિરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
6. અજાણી, ઉમિયાશંકર. (2011). સમયના દર્પણમાં કચ્છ દર્શન, અજાણી પ્રકાશન, ભુજ.

‘આધુનિકતાનો જોખમનો સિક્કાંત’

પ્રા.ડૉ.ડી.એન.મારુ

આસિ.પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર,

સરકારી વિનયન કોલેજ, તળાજા.

ઉલરીય બૈક એક જર્મન સમાજશાસ્ત્રી હતા. તેમનો જન્મ પોમેરિયન શહેરના સ્ટોલ્પ (stolp)માં થયો હતો. સ્ટોલ્પ જે તે વખતે જર્મનીમાં આવતું હતું, આજે તે પોલેન્ડમાં ગણાય છે અને તેનું નામ હવે સ્લાપ્સ્ક(Slupsk) તરીકે ઓળખાય છે. ત્યાં ૧૫મી મે ૧૯૪૪ના રોજ થયો હતો. જોકે તે હોનેવર શહેરમાં ઉછર્યા હતા. એક જર્મન સમાજશાસ્ત્રી તરીકે તેઓ તેમના સમયગાળાના જગતના સૌથી ખ્યાતનામ સામાજિક વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક હતા. તેમણે ફ્રીબર્ગમાં કાયદાના અભ્યાસથી યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધું અને ૧૯૬૬ બાદ મ્યુનિચ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્ર, તત્ત્વવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને રાજ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારબાદ ૧૯૭૨માં PhD પૂર્ણ કરી ડોક્ટરેટની પદવી પ્રાપ્ત કરી અને મ્યુનિચ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્રી તરીકે કાર્યરત થયા હતા. ૧૯૭૯માં તેમણે યુનિવર્સિટીમાં લેકચરર બનવા માટે જરૂરી હાઈબિલીટેશન થીસીસ જમા કરાવી તેમાં ઉત્તીર્ણ થયા. ત્યારપછી તેઓએ મોન્સ્ટર યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૭૯ થી ૧૯૮૧ સુધી અને બેમ્બર્ગ યુનિવર્સિટીમાં ૧૯૮૧ થી ૧૯૯૨ સુધી પ્રોફેસર તરીકે સેવારત રહ્યા. ઉલરીય બૈક તેમના મૃત્યુ સુધી સમાજશાસ્ત્રના પ્રોફેસર અને સમાજશાસ્ત્ર ઇન્સ્ટિટ્યુટના ડાયરેક્ટર તરીકે કાર્યરત રહ્યા હતા. બૈકે ઘણા બધા આંતર રાષ્ટ્રીય એવોર્ડઝ અને સન્માનો પ્રાપ્ત કર્યા. તેઓ જર્મન સોસાયટી ફોર સોશ્યોલોજીની કાઉન્સિલના અને એક્ઝીક્યુટીવ બોર્ડના ચૂંટાયેલા સભ્ય હતા. ૧૯૯૯ ની શરૂઆતથી તેઓ Reflexive modernity પરના જર્મન રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન (DFG) પ્રોગ્રામના સ્પીકર હતા. આ ઉપરાંત પણ બૈક ઘણાબધા સંશોધન પ્રોજેક્ટમાં મહત્વની કામગીરી કરી રહ્યા હતા. તેમણે સમાજવૈજ્ઞાનિક એલિઝાબથ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ૭૦ વર્ષની વયે ૧લી જાન્યુઆરી ૨૦૧૫માં બૈક અવસાન પામ્યા. આમ, ઉલરીય બૈક એક અલગ તરી આવતા આધુનિકતાવાદી સિક્કાંતકાર તરીકે ખ્યાતી પામ્યા હતા.

૧) બૈકનો આધુનિકતાનો જોખમનો સિક્કાંત :

સમકાલીન આધુનિકતાવાદી સિક્કાંતકારોએ મોટાભાગે સમાજને મૂડીવાદી અને બુદ્ધિસુસંગતતાના સંદર્ભે જ જોયો છે. આ બધાનું કહેવું છે કે, આધુનિક સમાજમાં તકનિકી તંત્ર હોય છે. ઔદ્યોગિકીકરણની પ્રક્રિયા આ સમાજને એક સૂત્રમાં જકડી રાખે છે અને આ એક સૂત્રતાનો આધાર વિવેક અથવા બુદ્ધિ સુસંગતતા હોય છે. તેના સમકાલીન એવા રિટઝર અને હેબરમાસે આ જ અભિગમને આધુનિકતાના વિશ્લેષણમાં ઉપયોગમાં લીધો છે. ઉલરીય બૈકનો આધુનિકતા વિશેનો અભિગમ એકદમ જૂદો છે. જે તેણે તેના પુસ્તક ‘રિસ્ક સોસાયટી- ટુવાઈસ

અ ન્યૂ મોડર્નીટી' કે જે ૧૯૯૨માં લખાયું તેમાં આપ્યો છે. બૈક કહે છે કે, જ્યાં આધુનિકતામાં બુદ્ધિ સુસંગતતા અને મૂડીવાદી સમૃદ્ધિ હોય છે ત્યાં આ સમાજમાં જોખમ પણ હોય છે. આ જોખમ એક કરતા વધારે પાસાં ધરાવતું હોય છે. મુઠ્ઠીભર લોકો સુખ-સમૃદ્ધિ ભોગવે છે તો વળી, ઘણાબધા લોકો દુઃખ-દર્દ ભર્યું જીવન જીવે છે. જ્યાં મૂડીવાદ અને મોટા પાયે ઉદ્યોગોમાં વ્યાપારીકરણ થતું હોય છે ત્યાં ગંદા વસવાટો, ઝૂંપડપટ્ટીઓ અને પ્રદૂષણ હોય છે. આ જ આધુનિક સમાજમાં જીવલેણ રોગો પણ હોય છે. બૈકના સિદ્ધાંત મુજબ આ આધુનિક સમાજ એક જોખમી સમાજ છે. બૈકની આધુનિક સમાજ વિશેની આવી પરિભાષા તેના સમકાલીનોની વ્યાખ્યા કરતા તદ્દન જૂદી અને નવીન છે.

બૈકે ક્યારેય સ્વીકાર્યું નથી કે, આપણે અનુઆધુનિક સમાજની સ્થિતિ કે દશામાં પહોંચી ગયા છીએ. બૈક અનુઆધુનિકતાના વિરોધી હતા. પોતાના પુસ્તકમાં તે અનુઆધુનિકતાનો વિરોધ કરે છે, તેમ છતાં પણ તે માને છે કે, આજ આધુનિકતા પોતાના બદલાવના પ્રવાહમાં બીજી આધુનિકતા(The Second modernity)ની દશામાં પહોંચી ગઈ છે. આ તબક્કે પહોંચ્યા પછી આધુનિકતાની પાછલી સંસ્થાઓ હવે સાર્વત્રિક બની છે. હવે આ સંસ્થાઓ પર પરમ્પરા અને રિવાજોનું નિયંત્રણ નબળું પડી ગયું છે. હવે જૂનો ઔદ્યોગિક સમાજ ભૂષ્ટ થઈ ગયો છે. તેનું સ્થાન જોખમથી ભરેલો તેમજ બીજા તબક્કે પહોંચી ગયેલો ઔદ્યોગિક સમાજ લઈ રહ્યો છે. આ સમાજમાં પગલે-પગલે જોખમો છે અને અનિશ્ચિતતાઓ તો ઘણીબધી છે. આજના આ આધુનિક સમાજની સૌથી મોટી જરૂરિયાત જો કોઈ હોય તો તે આ જોખમોની વ્યવસ્થા કરવાની છે. બૈક એ પણ કહે છે કે, જૂના જમાનાના સમાજમાં જોખમ નહોતું એમ કહેવાનો સહેજેય આશય નથી. પણ આજના આધુનિક સમાજમાં એ સમયના જોખમ કરતા અનેકગણા ભયાનક જોખમો છે અને તેની ગતિ ખૂબ વધારે છે.

ઉલરીય બૈકના સિદ્ધાંતને આધારે એમ કહી શકાય કે, પ્રાચીન સમાજમાં પણ મહામારીઓ આવતી હતી. પણ તેનું જોખમ સ્થાનિક રહેતું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, આવી મહામારીનું જોખમ સમૂહ કે સમુદાય અથવા તો અમુક સમાજ પૂરતું સીમિત રહેતું હતું. ભાગ્યેજ વૈશ્વિક સ્તરે તે તોળાતું હતું. જ્યારે આજના આધુનિક સમાજમાં આવી મહામારીઓ ખાસ કરીને આધુનિકીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાઓને લીધે એક સમાજમાંથી બીજા સમાજમાં અને એક રાષ્ટ્રમાંથી અનેક રાષ્ટ્રોમાં સંક્રમિત થાય છે. વળી, આવી(કોરોના અને અન્ય) મહામારીનું સંક્રમણ ખૂબ ઝડપથી થવા પાછળ આ આધુનિક સમાજની જીવનશૈલી તેમજ આંતર રાષ્ટ્રીય વાહન વ્યવહાર, આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર અને બીજા ઘણા પરિબળો જવાબદાર છે. આધુનિક જીવનશૈલીની આંધળી દોડમાં વ્યક્તિની પોતાની કોઈ બીમારી અજાણતા જ અનેક વ્યક્તિઓમાં અને પછી અનેક જગ્યાએ સામૂહિક રીતે ફેલાય છે.

આનું તાજું ઉદાહરણ વૈશ્વિક મહામારી તરીકે જાહેર કરાયેલ કોરોના વાઇરસ(COVID-19)ની બીમારીનું ગણાવી શકાય. બૈકના આધુનિકતાના જોખમના સિદ્ધાંત મુજબ જોઈએ તો આ મહામારી આધુનિક સમાજની દેણગી છે. ચિનના વુહાન પ્રાંતમાંથી વકરેલી કોરોના વાઇરસ(COVID-19)ની બિમારી જગતના મોટાભાગના રાષ્ટ્રોમાં પ્રસરી હતી. જેમણે વિકસિત અને શક્તિશાળી દેશોને પણ અધમૂવા કરી દીધા હતા. આ એક એવું ભયંકર જોખમ હતું જેનાથી બીજા અનેક જોખમો સર્જાયા છે. જેમ કે, વૈશ્વિક સ્તરે આર્થિક મંદી, મોટાપાયે બેરોજગારી, ગરીબીની પરિસ્થિતિમાં વધારો તેમજ તણાવ, ઘરેલું ઝગડા આ અને આવી બીજી ઘણી સમસ્યાઓ સર્જાણી છે. બૈકે કહ્યું તેમ આપણું જ જ્ઞાન આપણું દુશ્મન બની ગયું. હવાઈ માર્ગે આંતર રાષ્ટ્રીય મુસાફરી અને અમુક પ્રકારની આધુનિક કલ્ચરની ઢબો વડે આ જોખમ આજે વૈશ્વિક બન્યું છે.

ઉલ્લીય બૈકે જોખમ અને વૈશ્વિકીકરણ પર પણ ખૂબ લખ્યું છે. તેઓ લખે છે કે, સમાજમાં જેટલું વધારે તકનિકી તંત્ર(Technical System) વધશે તેમ જોખમ પણ એટલું જ વધશે. આ રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે, ચીનમાંથી ઊભી થયેલી આ મહામારી તકનિકી તંત્રની આડશમાં જે-તે સમયે વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસરી હતી. ટી.વી. અહેવાલો અને વર્તમાનપત્રોની ખબરોને ધ્યાને લઈને કહીએ તો જગતના બહુ થોડા રાષ્ટ્રો કે જે વસ્તીની દ્રષ્ટીએ કદમાં નાના હતા અને ખાસ કરીને ટાપૂ સ્વરૂપના છે ત્યાં આ મહામારી પહોંચી ન હતી. તેનું એક કારણ એ પણ ગણાવી શકાય કે, લોક ડાઉન થવાથી લોકોનું આવા ટાપૂઓ પર ફરવા જવાનું બંધ થયું હતું. જો કે આવા રાષ્ટ્રોમાં પણ પહોંચવાની શક્યતાને નજર . બૈક વધુમાં એવું પણ જણાવે છે કે, આવો ખતરો માત્ર પર્યાવરણ પૂરતો જ નથી. માનવજીવનના દરેક ક્ષેત્રે આ જોખમો વધી રહ્યા છે. જેમાં ખાસ કરીને આરોગ્ય ક્ષેત્રે આ જોખમ ખૂબ વધ્યું છે. તબીબી વિજ્ઞાનનો ખૂબ વિકાસ થયો હોવા છતાં પાછળના ઘણા વરસથી અમુક પ્રકારની જીવલેણ બિમારીઓ ફાટી નીકળી છે કે, જેણે દુનિયાને હરકતમાં લાવી દીધી છે. વિશ્વના ધનાઢ્ય અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે આગળ પડતા રાષ્ટ્રો ખાસ કરીને અમેરિકા અને કેટલાંક યુરોપિયન દેશો આજે આ કોરોના વાઇરસ(COVID-19)ની મહામારીમાં સપડાયા છે. જેઓ આ મહામારીમાંથી હેમખેમ ઉગારવા મરણીયા પ્રયાસો કરી રહ્યા છે.

બૈક પોતાના Risk Society નામના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે, આધુનિકતાનો વિસ્તાર વધવા સાથે જોખમનો પણ વિસ્તાર વધે છે. તેઓ આધુનિક સમાજના જોખમને દર્શાવતા જણાવે છે કે, રિસ્ક સોસાયટીનું એક બહુ મોટું જોખમ એ છે કે, આ જોખમ બધા જ સમાજો અને સર્વ સ્થળે જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે કહીએ તો આજની આ કોરોના મહામારી એક જોખમ તરીકે મોટા ભાગના રાષ્ટ્રો અને વર્ગોને અસર કરી રહી છે. એટલે કે તેનો પ્રભાવ વૈશ્વિક સ્તરે પડ્યો

છે. પોતાના આ જ પુસ્તકમાં તેઓએ આધુનિક સમાજમાં જોવા મળતા કેટલાંક ચોક્કસ જોખમોની ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરી છે.

(૧) ઉત્પાદિત જોખમ (Manufactured Risk):-

ઉત્પાદિત જોખમ વિશે ચર્ચા કરતા બૈક જણાવે છે કે, જુના જમાનામાં જે જોખમો હતા તેનું સ્વરૂપ ફૂદરતી હતું. જેમકે, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ભૂકંપ, જવાળામૂખી, જંગલમાં આગ લાગવી વગેરે જોખમો ફૂદરતી હતા. આવા જોખમોની સામે માણસ કશું કરી શકતો નહોતો. જ્યારે આજનું જોખમ ઉત્પાદિત જોખમ છે. આપણે લોકોએ તકનિકી તંત્ર સર્જ્યું. મોટા - મોટા કારખાનાઓ ઊભા કર્યાં. આ આપણા દ્વારા બનાવેલા તકનિકી તંત્રને લીધે જ આજે પર્યાવરણના પ્રદૂષણે આપણને સર્વનાશની સ્થિતિમાં લાવીને મૂકી દીધા છે. આપણું જ જ્ઞાન આપણો શત્રુ (વેરી) બનીને ઊભો છે. આ બાબતને ઘણા ઉદાહરણો દ્વારા સમજી શકાય. દા.ત., સોનોગ્રાફી મશીનની શોધ માંના ઉદરમાં ઉછરી રહેલું ભૂણ ખામી ખોડ વાળું તો નથી ? તે તપાસવા માટે કરી હતી. પરંતુ તેના દૂરુપયોગથી આજે સ્ત્રી ભૂણહત્યાની સમસ્યાએ બીજી અનેક સમસ્યા ઊભી કરી છે. એજ રીતે અયોગ્ય રીતે અનેક નિયમોને તોડીને ઊભા કરેલા ઉદ્યોગોએ અનેક સમસ્યાઓ સર્જી છે.

(૨) આરોગ્ય જોખમ (Health Risk):-

ટેકનોલોજી અને ઔદ્યોગિક વિકાસના લીધે કેટલાંક રોગો વૈશ્વિક મહામારી બનીને માનવ સમાજને ગળી રહ્યા છે. આવું કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. આ રોગોમાં ખાસ કરીને કેન્સર, એઇડ્સ, હૃદય રોગની બીમારી, સ્વાઈન ફ્લુ, કોન્ગો અને હાલમાં ફાટી નીકળેલ કોરોના વાઈરસ(COVID-19)ની બિમારીએ જગતની વસ્તીમાંથી ઘણા લોકોને મોતની સોડમાં સુવડાવી દીધા. ૨૫ નવેમ્બર ૨૦૨૩ સુધીમાં વિશ્વમાં ૬,૯૮૫,૨૭૮ કોરોનાથી મોત થયા.(વિશ્વ આરોગ્ય સંગઠન ના રીપોર્ટ મુજબ) આ મહામારી ક્યારે અટકશે તેની કલ્પના કરવી પણ જે તે વખતે મુશ્કેલ લાગતી હતી. તે સમયે ૨૪.૨૮ લાખ લોકો સંક્રમિત થઈ ગયા હતા.એટલે વિશ્વના ઘણા રાષ્ટ્રોમાં Lock Down કરી દેવાયું હતું. Social Distancingની અર્થાત્ બીજા લોકોથી થોડું દૂરનું અંતર (ઓછામાં ઓછું એક મીટર) જાળવવાની અપીલ કરાતી હતી. એ સમયે આ એકજ કારગત ઉપાય દેખાતો હતો. પરંતુ લોક ડાઉનની પરિસ્થિતિથી કેટલીય પ્રક્રિયાઓ અને કામગીરી સ્થગિત થઈ ગઈ હતી. એજ રીતે આગળના મુદ્દામાં ચર્ચા કરી તેમ કૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદનોમાં વૃદ્ધિ અર્થે રાસાયણિક ખાતરો અને જંતુ નાશક દવાના વધુ પડતા ઉપયોગથી માલદોર અને માણસોને અનેક પ્રકારનું આરોગ્યનું જોખમ સર્જાયું છે.

બૈક તેના પુસ્તકમાં નોંધે છે તેમ આધુનિક સમાજમાં વ્યક્તિ પોતાને પોતાની રીતે સ્વતંત્ર સમજે છે. બૈક જણાવે છે કે, હવે વ્યક્તિનું વ્યક્તિકરણ થવા લાગ્યું છે. આ નવી પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ જાતે પોતાના નિર્ણયો લે છે. આથી આધુનિક સમાજનું વ્યક્તિ પરનું નિયંત્રણ

નબળું પડી જાય છે. અગાઉ વ્યક્તિ જે સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો તે સમાજ તેની પ્રક્રિયાઓ નક્કી કરતો હતો. જેમ કે, વ્યક્તિ શું ખાશે, શું પીશે, કઈ રીતે રહેશે, કેવું ઓઢશે-પહેરશે આ તમામનો નિર્ણય તેનો પોતાનો સમાજ એટલે કે તેનું કુટુંબ, તેના સગા-સંબંધી અને વર્ગ (ભારતના સંદર્ભે જ્ઞાતિ) દ્વારા નિશ્ચિત થતું હતું. પરંતુ વ્યક્તિકરણની પ્રક્રિયાને લીધે આ સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ નબળું પડી ગયું છે. આ બધાનું મહત્વ ઓછું થવા લાગ્યું છે. હવે વ્યક્તિની ઓળખ વ્યક્તિ પોતેજ બની ગઈ છે, સમાજ નહિ. બીજી બાજુ સમાજમાં જે પણ પ્રવાહો છે તેનું નિર્માણ પણ વ્યક્તિ દ્વારા જ થાય છે. આથી આજના મહાનગરીય વિસ્તારોમાં અને પછી ધીમે-ધીમે નાના નગરો તેમજ ગામડાઓમાં જીવનશૈલી બદલાવા લાગી છે. વ્યક્તિની ખાણી-પીણીની ઢબો બદલાઈ ગઈ છે. એટલે જ આજે કેટલીક બિમારીઓ મહામારી બનીને માનવ સમાજને રગદોળે છે. નવી-નવી બિમારીઓ ફાટી નીકળતી જોઈ શકાય છે.

(3) અસમાનતા(Inequality):-

આધુનિક સમાજમાં શારીરિક કે ભૌતિક જોખમો છે, તો કેટલાંક જોખમો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પણ છે. મૂડીવાદ આધુનિકતાની બહુ મોટી પાશ્વભૂમિકા છે. જ્યારે મૂડીવાદ વકરે છે ત્યારે તેની અસર અસમાનતાના ક્ષેત્રે જોવા મળે છે. ભારતીય સમાજના સંદર્ભે જોઈએ તો પાસપોર્ટ ધરાવનાર લોકોની સામે રેશનકાર્ડ ધરાવનાર લોકોની સંખ્યા અધિક છે. આ બંને વચ્ચે બહુ મોટી અસમાનતા જોઈ શકાય છે. તાજેતરના સમયે ઊભી થયેલી (Covid-19) કોરોના વાઇરસની વ્યાપક અસર એકદમ ગરીબ અને પછાતવર્ગના લોકો (જેઓ રોજે – રોજનું લાવીને ખાય છે) પર વધારે થઈ હતી. હજારો લોકો કામ વગરના બેકાર બની ગયા હતા. બેકારીની પરિસ્થિતિ તેમની ગરીબીમાં વધારો કરે છે. પેટીયું રળનારા લાખો લોકો કે, જેઓ એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં સ્થળાંતરિત થયેલા હતા તેઓની પરિસ્થિતિ કફોડી બની હતી. બીજી બાજુ કારખાનેદારો, ફિલ્મી હસ્તીઓ, રમત જગતના ખેલાડીઓ અને અન્ય બીજા કે જેઓ સ્માર્ટ વર્ક કરી જાણે છે.તેઓએ લોક ડાઉનના આ સમયગાળા દરમિયાન ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ પરથી કામ શરૂ કર્યું હતું. ‘વર્ક ફ્રોમ હોમ’માં સોફ્ટ વર્ક આરામથી થઈ શકે પણ જે લોકો હાર્ડવર્ક સાથે સંકળાયેલા છે, તેઓ ઘરે રહી કામ કરી શકતા નથી. મતલબ કે, જે લોકોએ મહેનત મજૂરીનું કામ કરવાનું છે તે લોકો વર્ક ફ્રોમ હોમ કરી શકતા નથી. બૈક કહે છે કે, આધુનિક સમાજ જેટલો વિસ્તરશે તેટલા વધારે જોખમો વધશે. ટૂંકમાં આધુનિક સમાજમાં પ્રત્યેક જગ્યાએ જોખમો રહેલા છે. પરંતુ બૈક જણાવે છે કે, ક્યાંક જોખમ ઓછું હોય છે,તો ક્યાંક જોખમ વધારે હોય છે. ભારતીય સમાજમાં પણ એ બિલકુલ જોઈ શકાય છે.

સમાપન :- સમગ્ર યર્ચાન્તે એમ કહી શકાય કે, જોખમી સમાજમાં પગલે-પગલે જોખમો અને અનિશ્ચિતતાઓ રહેલી છે. આથી દેશ અને દુનિયા સામે અવાર-નવાર આવા મહામારીના અને અન્ય બીજા જોખમો આવ્યા કરે છે. બૈકે તેના ‘રિસ્ક સોસાયટી’ નામના પુસ્તકમાં આધુનિક

જોખમી સમાજનું છેલ્લે વિવેચન કરતા લખ્યું છે કે, આ રીતે તાર્કિક રૂપે ઉચ્ચ આધુનિકતાએ ઐતિહાસિક જોખમો અને એવી આત્મવાચક ક્ષમતાઓ ઊભી કરી છે. જેનો સામનો તે પોતેજ કરી શકે છે.

ટૂંકમાં વર્તમાન મહામારી સામે લડવા અને તે જોખમ ટાળવા વળી, અતિ સુધારેલા તકનિકી સાધનોનો સહારો લેવામાં આવે છે. જેને બૈક The Second modernity કહે છે. જેમકે, કોરોના મહામારીથી બચવા ભૌતિક અંતર(ઓછામાં ઓછું એક મીટર) બનાવી રાખવું, સેનિટાઇઝરનો ઉપયોગ કરવો, માસ્ક પહેરવું, રોગ પ્રતિકારક શક્તિ વધે તે માટે ચ્યવ્યનપ્રાશ કે તેવો શક્તિવર્ધક ખોરાક લેવો, આ વાઇરસને નાથવા રસીની શોધ કરવી કે તેવી દવા શોધી કાઢવી. આમ, આધુનિકતા જોખમો ઊભા કરે છે જે સામે અતિ આધુનિકતા તે જોખમોનો સામનો કરે છે. એટલે કે, જોખમી સમાજમાં જોખમ નિવારણ કે જોખમની વ્યવસ્થા અતિ આધુનિકતા દ્વારા થાય અથવા કરવામાં આવે છે. આ રીતે ભારતીય સમાજની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતા સપષ્ટ થાય છે કે, અગાઉના સમયે જે સમસ્યાઓ હતી તેની તુલનાએ હાલના આધુનિક ગણાતા ભારતીય સમાજમાં અનેક જટિલ સમસ્યાઓ ઊભી થયેલી જોઈ શકાય છે. જેમ-જેમ સમાજમાં આધુનિકતા આવી તેમ-તેમ જોખમો વધ્યા. જેમ કે, ઓન લાઇન પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ વધ્યો તેમ સાયબર અપરાધોનું પ્રમાણ પણ વધ્યું છે. અત્યાર સુધી માનવી અણું બોમ્બથી ડરતો હતો. હવે તે જીવાણું હથિયારોથી ડરતો થયો છે. પણ બૈક કહે છે તેમ, આધુનિકતા તેની ચરમસીમાએ પહોંચીને ઊભા થયેલા જોખમોને થાળે પાડે છે. પરંતુ તેનો મતલબ એવો પણ ન કરી શકાય કે, અતિ આધુનિકતાની કક્ષાએ પહોંચી ગયા પછી જોખમો સર્જાશે નહિ. હા ચોક્કસ તેને હળવા કરી શકાશે.

સંદર્ભસૂચિ :-

(૧) Ulrich Beck, 1992, 'Risk Society : Towards a new modernity',

Sage, London.

(૨) Ulrich Beck Wikipedia.

(૩) શંભુલાલ એલ. દોષી, ૨૦૧૧, 'આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીય વિચારકો',

રાવત પબ્લીકેશન, જયપુર.

(૪) વાચ. એ. પરમાર, ૨૦૧૦, 'રચનાતંત્રવાદ, અનુરચનાતંત્રવાદ અને

અનુઆધુનિક ચિંતકો', ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.

(૫) વાચ. એ. પરમાર, ૨૦૧૩, 'સામાજિક ચિંતકોનો પરિચય', ન્યુ પોપ્યુલર પ્રકાશન, સુરત.

મોટા ઘરની દીકરી વાર્તાનું અવલોકન

મંજુલા એમ.મકવાણા

નવાબરાય ઉપનામધારી મુંશી પ્રેમચંદનું મૂળ નામ તો ધનપતરાય શ્રીવાસ્તવ હતું. બનારસના લમહી ગામે તેમનો જન્મ 31-7-1880 ના રોજ થયો હતો. પિતાનું નામ મુંશી અજાયબરામ અને માતાનું નામ આનંદદેવી. વ્યવસાયે તેઓ અધ્યાપક પરંતુ લેખન અને પત્રકારત્વએ તેમને ખૂબ જ નામના અપાવી. એમના મહત્ત્વના સર્જનમાં 'ગોદાન', 'કર્મભૂમિ', 'રંગભૂમિ', 'નિર્મલા', 'માનસરોવર' ને ગણી શકાય. 8-10-1936 ના રોજ મૃત્યુ પામેલા આ સર્જકને બહુધા લોકો 'ગોદાન' નવલકથાના સર્જક અને 'હંસ' સામયિકના માલિક તરીકે ઓળખે છે. અથવા એમ કહે કે એ જ બે બાબતો એમની ઓળખ બની ગઈ. હિન્દી સાહિત્ય જગતમાં તેઓ છેવાડાના ખેડૂતો અને દલિતો પીડિતોના સંઘર્ષને વ્યક્ત કરનાર એક એવાં સર્જક છે જેમાં તેમણે સામાજિક પરિવર્તનના અવાજને તારસ્વરે પ્રગટ કર્યો છે. ગ્રામજીવનને ખૂબ ઊંડાણમાં જઈને જોનાર આ સર્જક પાસેથી જે વાર્તાઓ મળે છે તેમાંની એક વાર્તા 'મોટા ઘરની દીકરી' નું સમીક્ષાત્મક અવલોકન જોઈશું.

ગૌરીપુર ગામના એક વખતના જમીનદાર વેણી માધવસિંહને બે પુત્રો છે. એક શ્રીકંઠસિંહ અને બીજો લાલબિહારીસિંહ. શ્રીકંઠને એક જ ધૂન કે ભણવું બસ. એટલે તે ગમે તેમ કરીને બી.એ. કરીને અલાહાબાદ નોકરી કરે છે. જ્યાં લાલબિહારી ગૌરીપુરમાં જ રહે છે. તે ભણ્યો નથી પરંતુ શરીરે મજબૂત અને દેખાવે સોહામણો છે. શ્રીકંઠની તેજસ્વીતાથી આકર્ષાઈને એક નાની રિયાસતના તાલુકદાર ઠાકોર સાહેબ ભૂપસિંહે એમની ચોથી દીકરી આનંદી જે દેખાવે સુંદર અને સ્વભાવે સુશીલ હતી તેનું લગ્ન શ્રીકંઠ સાથે કરી દીધું. જમીનદાર વેણી માધવસિંહનું ઘર હવે પહેલા જેવું જાહોજલાલીવાળું રહ્યું નથી, પરંતુ તેમની ખાનદાની અને ઈજ્જત આજે પણ બરકરાર છે. નવા ઘરમાં આવેલી આનંદી ટૂંક જ સમયમાં પોતાને અહીંના માહોલમાં ઢાળી દે છે. પોતાના પિતાને ઘેર ભોગવેલી બધી સુખ અને એશોઆરામની જિંદગી એ ભૂલી જાય છે.

એક વખત લાલબિહારીને ભૂખ લાગતા તેણે લાવેલી ચકલીઓનું માંસ રાંધતી વખતે આનંદીએ જે કંઈ થોડુંક ધી રહ્યું તે રેડી દીધું. ઊંચા કુળની અને અઢળક સંપત્તિમાં ઊછરેલી આનંદીને કરકસરની શી ખબર પડે ? હવે ધી હતું નહીં અને લાલબિહારીએ દાળમાં ધી નહીં હોવાથી ઝઘડો કર્યો. દિયર અને ભાભી એક સરખા ગુસ્સાવાળા હતા. લાલબિહારી ગુસ્સામાં કડછો છૂટો મારે છે. આનંદીને માથામાં વાગે છે. શનિવારે જ્યારે શ્રીકંઠ આવે છે ત્યારે લાલબિહારી શ્રીકંઠ આગળ ફરિયાદ કરે છે કે, 'ભાભીને વાતચીત કરવાની તમીજ નથી.' પછી શ્રીકંઠ સાચી વાત આનંદી પાસેથી જાણે છે ત્યારે તે ઊકળી ઊઠે છે અને પોતાના પિતાને કહી દે છે કે હવે આ ઘરમાં કાં તો હું રહીશ, કાં તો લાલબિહારી.

એક સ્ત્રીને લીધે બે ભાઈ વચ્ચે અંતર પડી જાય છે. ગામ લોકો તમાશો જોવાની તક છોડતા નથી. એક નાની વાત આટલું મોટું રૂપ ધારણ કરી લેશે એવો અંદાજ આનંદીને નહોતો, એટલે આખરે એ જ આ ઝઘડાને શાંત કરીને બેઉ ભાઈને એક કરી લે છે. ઘરની અને પોતાની તથા પોતાના પિયરિયાની આબરૂ સાચવી લે છે. ગામમાં બધા જ એની પ્રશંસા કરે છે કે, 'મોટા ઘરની દીકરીઓ આવી જ હોય છે, બગડતું કામ સુધારી લે છે.'

એક કુટુંબમાં બનેલી નાની શી ઘટનાની સાદી-સરળ વાર્તાનું રૂપ આપીને પ્રેમચંદે સર્વકાલીન સત્યનો પરિચય કરાવ્યો છે. કુટુંબમાં ઝઘડા કોને નથી થતાં ? બધાને થાય છે પણ અહીં વાર્તાને જે કલાઘાટ મળ્યો છે તેમાં માનવીની ચડતી-પડતીના સમયે થતી દશા અવદશા, શિક્ષણ મેળવેલ શિક્ષિતને પોતાની વાત પર અડી જવાની આદતનું બયાન અહીં નિરૂપાયું છે. ક્ષણ-ક્ષણ બદલાતી માનવીય માનસિકતા, કોઈની પ્રતિષ્ઠાથી ઈર્ષાભાવ અનુભવતું લોક, પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ માટે ગુસ્સામાં લાંબું ન જોઈ શકતી નજર, સ્ત્રીની ચંચળતા અને ઠરેલપણું, અનુભવી માણસની ઠાવકાઈનું વાસ્તવિક ચિત્રણ આ વાર્તામાં રજૂ થયું છે. ગ્રામજીવનની, સમાજ ચિત્રણા, માનસિકતા સર્જક ભાષાએ આબાદ ઝીલી છે.

ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલી આ વાર્તાનો પ્રથમ ભાગ વેણી માધવસિંહના પિતાના સમયે તેમનું ઘર ગામની ટોચ હતું. તેની સાહેબી ગામના વિકાસ અને જનતાની સવલત માટે ખુલ્લી હતી. ગામમાં તળાવને પાકું બાંધકામ, મંદિર તેમણે કરાવ્યા હતાં. પણ દરેકની પડતી થાય છે એમ આ જમીનદારની પડતી થઈ. તેનું ચિત્ર આ એક વાક્યમાં મળી જાય છે કે, "આ દરવાજા પર હાથી ઝૂમતા હતા, હવે તેની જગ્યાએ એક ઘરડી ભેંસ હતી." કોઈ કારણસર વેણી માધવસિંહ પોતાની ઘણી સંપત્તિ વકીલોને આપી ચૂક્યા હતા. તેમની કફોડી હાલત બતાવતા સર્જક લખે છે, "તેમની હાલની આવક 1,000 રૂપિયા વાર્ષિકથી અધિક ન હતી." આ કુટુંબના બે દીકરામાં નાનો અભણ રહીને ગામમાં હજીએ તેમની પેલી ખાનદાનીને માથે લઈ ફરતો છે, જ્યારે મોટો શ્રીકંઠ બી.એ. થઈને નોકરીએ લાગ્યો છે.

વાર્તાકારે શ્રીકંઠના પાત્ર દ્વારા, એમની જ્ઞાનપીપાસા દ્વારા, એમની મનોવૃત્તિ દ્વારા, ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિ પર થતાં આક્રમણને ખાલ્યા છે અને આયુર્વેદની એમની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ આધુનિક જમાનાની મેડિકલની આક્રમકતા સામેની નારાજગી વ્યક્ત થાય છે. બીજી રીતે જોઈએ તો મનુષ્યએ કુદરત તરફથી વિમુખ ન થવું જોઈએ. આજે જોઈ શકીએ છીએ કે કોરોના જેવી મહામારીએ સમગ્ર વિશ્વને આયુર્વેદ ફેંદવા અને એના તરફ જવા નિર્દેશ કરી દીધો છે. એ વાતનો સંદર્ભ શ્રીકંઠના વૈદકગ્રંથો પરના પ્રેમમાં નિર્દેશ થાય છે જ. આ બધી જ એમની ક્રિયા તો એમના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વને ઉભારે છે. સર્જકે લખ્યું છે કે, "આયુર્વેદિક ઔષધીઓ પર તેમને અધિક વિશ્વાસ હતો. સવાર-સાંજ તેમના ઓરડામાં હંમેશાં ખરલનો સુરીલો, કર્ણમધુર ધ્વનિ સંભળાયા કરતો. લાહોર અને

કલકત્તાના વૈદ્યો સાથે ઘણી લખાણપટ્ટી પણ રહેતી હતી.” શ્રીકંઠના પાત્રનું ઘડતર કરતી વખતે પ્રેમચંદે એક સાથે એમનામાં ઘણી વિશેષતા મૂકી આપી છે. તે ભણેલા અંગ્રેજી ડિગ્રી પર તે અંગ્રેજી પ્રથાના વિરોધી હતા. આ બાબત આજની યુવા પેઢીએ સમજીને અમલ કરવા જેવી છે. તેઓ અંગ્રેજી રહેણીકરણની નિંદા અને તિરસ્કાર કરતાં રહે છે. તે બાબત ગાંધીજીની સ્વદેશીની હિમાયતને સમર્થન આપે છે. રામલીલામાં ખુદ એ ભાગ લેતાં એ એમની કલા પ્રત્યેની સજાકતા અને માન બતાવે છે. તેઓ કલાપ્રેમી છે તેનો નિર્દેશ મળે છે. હિન્દુ સભ્યતાને તેઓ ખાસ માન આપે છે. સંયુક્ત કુટુંબના તેઓ ઉપાસક છે. સર્જકે આ બે બાબતો હિન્દુ સભ્યતાનો પક્ષપાત અને સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના શ્રીકંઠમાં બતાવીને આજના આપણા બગડી ગયેલા બંને પાસાં પર પુનર્વિચાર કરવા પ્રેરણા આપે છે. સંસ્કૃતિનું આક્રમણ આપણી સંસ્કૃતિને નષ્ટ કરી રહ્યું છે અને એમ યુવાધનને ભ્રષ્ટ કરી આઠસુ બનાવી ખતમ કરી રહ્યું છે. તો આવી માનસિકતા ધરાવતો આજનો વર્ગ આંધળી દોટમાં સંયુક્તમાંથી નીકળી એકલો રહીને જે બરબાદી વ્હોરી રહ્યો છે - સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો દાટ વાળી રહ્યો છે તેની સામે લાલબત્તી છે. આ વાતને સર્જકે એક જ વાક્યમાં રજૂ કરી છે. “આજકાલ સ્ત્રીઓને કુટુંબમાં હળી-મળીને રહેવામાં જે અરુચિ થાય છે, તેને તે જાતિ અને દેશ બંનેને માટે હાનિકારક સમજતા હતા.” આપણામાં એક વાત કહેવાય છે કે, ‘ઘર બનાવે છે પુરુષ પણ અને એને ચલાવે છે સ્ત્રી.’ સ્ત્રીની ભૂમિકા ઘર-કુટુંબ, ગામ, સમાજ, દેશમાં શી હોય એનો નિર્દેશ શ્રીકંઠની વિચારધારામાં જોઈ શકાય છે. ફેશન અને દેખાદેખીની ઝાકઝમાળમાં આંધળી બનેલી પ્રજાને દોરવણી કરતાં સીધો રસ્તો બતાવતા આવા પુરુષોને એમની જ સ્ત્રી મોટેભાગે સહકાર આપતી હોતી નથી એ આજના જમાનાની ઊડીને આંખે વળગે એવી લાક્ષણિકતા છે. અહીં શ્રીકંઠનું વ્યક્તિત્વ સ્વકેન્દ્રી ન રહેતાં સર્વલક્ષી ચિંતા વ્યક્ત કરતી વ્યક્તિ તરીકે ઊપસી આવે છે. સરળ, સાલસ, વિદ્વાન, વ્યવહારુ, પરદુભભંજક, ધૈર્યવાન, કલાપારખું, ધર્મનિષ્ઠ તરીકે આપણી પર છાપ મૂકે છે.

વાર્તાના આ જ પ્રથમ ભાગમાં આનંદીનું કુટુંબ અને એ સંદર્ભે એના પિતાની જાહોજલાલીને મોટા કુળની પ્રણાલીઓ બતાવાઈ છે. શ્રીકંઠની પત્ની આનંદી કેવા ઘરમાંથી આવે છે તે સર્જકે આમ બતાવ્યું છે. “વિશાળ ભવન, એક હાથી, ત્રણ ફૂતરાં, બાજ જેવું એક શિકારી પક્ષી, ઝુમ્મરો, ઓનનરી મેજિસ્ટ્રી” આ આનંદીના પિતાની રિયાસત હતી. ભૂપસિંહની ચોથી દીકરી આનંદી. તેઓ ઉદારદિલ અને પ્રભાવશાળી પુરુષ હતા. આટલા વૈભવશાળી વ્યક્તિત્વનો વારસદાર નહોતો. એ જ એક ખોટ હતી. સાત દીકરીના પિતાને આટલા ભર્યાભાદરા ઘરમાં શી વિપત પડી હોય એ ભાવક સમજી શકે છે. બદલાતા જમાના પ્રમાણે અતિ ધનાઢ્ય લોકોને મોંઘવારી પોતાની બાણમાં લઈ લે છે એનું દર્શન ભૂપસિંહમાં બતાવ્યું છે. પ્રથમ ત્રણેય દીકરીના લગ્ન ધામધૂમથી કરનાર આ માણસ ખર્ચથી હાથ સમેટી લે છે. આ બાબત એ વાત તરફ આંગળી ચીંધે છે કે, કોઈ પણ પ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં જોઈ વિચારીને કરવો. સામાન્ય જનોએ દેખાદેખીમાં ખર્ચ ન કરવો.

આનંદીના લગ્ન બાબતે ચિંતિત ભૂપસિંહને શ્રીકંઠસિંહની મુલાકાત માફક આવી જાય છે. આનંદી માટે શ્રીકંઠ જ યોગ્ય છે એમ લાગતા તેની સાથે આનંદીના લગ્ન કરી દેવામાં આવે છે. પણ શ્રીકંઠની સામાન્ય નોકરી, પડતી થયેલા ઘરની હાલતમાં સુખ-ઉપભોગ કે નોકર-ચાકરને આનંદ-પ્રમોદ ક્યાંથી હોય ?

આધુનિક યુવતીની આકાંક્ષાઓ કેવી અને કેટલી ઊંચી હોય છે તે બતાવતા સર્જક લખે છે, “ટાપટીપનું નામોનિશાન હતું હાથી. ઘોડા ન હતાં. રેશમી સ્લીપર પહેરી ફરવા બાગ ન હતો, મકાનમાં બારી-ઝરૂખા નહોતાં, સુંદર ફર્સ નહોતી, દીવાલે તસવીરો ન હતી.” આ એક સીધા સાદા ગ્રામીણ ગૃહસ્થનું મકાન હતું. ભૌતિક સુખમાં આળોટતી, એવાં સુખની જ અપેક્ષા રાખતી યુવતી કે છોકરીને પોતાની ધારણા પ્રમાણેનું ન મળે ત્યારે તેની માનસિકતા કેવી ખોરવાઈ જાય છે તે અહીં પરોક્ષ રીતે બતાવ્યું છે. તો વેણી માધવસિંહની પડતી પછી ઘરની દશા કેવી થઈ ગઈ છે તે આનંદીના ઘરની તુલનામાં બતાવી આપ્યું છે. પિયરના સુખને ભૂલી સાસરીના કપરા માહોલમાં ઢાળતી સંસ્કારી છોકરી અહીંથી આનંદીમાં જોવા મળે છે. આ ઘરના માહોલમાં પોતાને ઢાળતી આનંદીમાં થોડીક તો પિયરની અસર રહી જ છે. અહીં વાર્તાનો પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે.

વાર્તાનો બીજો ભાગ ખૂબ જ મહત્વનો છે. આ ભાગ જ વાર્તા બનવા માટેનું બીજ છે. અહીં આનંદી અને એના દિયર લાલબિહારીના ઝઘડાનું વર્ણન છે. ખાવામાં જોઈતા પ્રમાણમાં ઘી ન હોવાથી ગુસ્સે થયેલો લાલબિહારી ભાભીને મારે બેસે છે. બેઉ વચ્ચેની બોલચાલમાં આનંદી પોતાના ખાનદાની અને જાહોજલાલી બતાવે છે. તે પણ ગુસ્સે થઈ ગઈ છે. આ તકરારમાં આનંદી સમસમીને રહી જાય છે. અહીં એક સ્ત્રી માટે એના પતિનું કેવું નામ કામ હોય છે તે સર્વકાલીન સત્યનું બયાન મળે છે. “સ્ત્રીનું બળ અને સાહસ, માન અને મર્યાદા પતિ પૂરતાં સીમિત હોય છે. તેને પોતાના પતિના જ બળ અને પુરુષત્વનું ધમંડ હોય છે.” આ જ ભાગની આ તકરારથી વાર્તાના પાત્રોના બીજા પાસાં ઊઘડતાં જોવા મળે છે. આ જ ભાગમાં પુરુષને ગુસ્સો આવે ત્યારે પોતાની સ્ત્રી પર મારપીટ કરીને ગુસ્સો ઉતારે એવી પુરુષની મનોવિકારતા ય જોવા મળે છે. અહીં જ આનંદીનું આકોશભર્યું રૂપ જોવા મળે છે અને સ્ત્રી સ્વભાવ પણ.

વાર્તાનો ત્રીજો ભાગ લંબાણ ધરાવે છે. અહીં ઘટનાઓનું એક પછી એકનું બનવું આગળના બેઉ ભાગને સાધે છે અને વાર્તાને સામાજિક સ્તર વિહાર કરાવે છે. ગામડાં ગામનેય તાદૃશ કરે છે. ઘરમાં ઝઘડાની વાત બુધવારે બની છે. શનિવારે આનંદીનો પતિ શ્રીકંઠ આવે છે. અઠવાડિયે આવતા શ્રીકંઠને મળવા ઘણા લોકો આવે છે. મોડી રાત સુધી ચર્ચાઓ અને વાર્તાલાપ થયા કરે છે. જ્યારે જમવા જાય છે ત્યારે લાલબિહારી આનંદીની ફરિયાદ કરે છે. વેણી માધવસિંહ પણ નાના છોકરાનો પક્ષ લઈ કહે છે કે, “વહુ દીકરીઓનો એ સ્વભાવ સારો નહીં કે તે પુરુષોની સામે બોલે.” આ વાક્યમાં

પુરુષના આધિપત્યની વાત અને સ્ત્રીના શોષણની વાત નિસ્પંદ થઈ છે. જમતી વખતની વાતચીત દરમિયાન બેઉ ખાનદાનની ચડતી-પડતીના ગુણ-અવગુણ ચર્ચાય છે.

જમી પરવારી શ્રીકંઠ જ્યારે આનંદી પાસે જાય છે ત્યારે સત્ય વાત જાણે છે કે, જમવામાં ધીની બાબતે ઝઘડો થયો હતો. ત્યારે આનંદથી રહેવાયું નહીં એટલે તે લાલબિહારીને સંભળાવી દે છે કે, ત્યાં આટલું ધી તો (નોકર અને કામ કરનાર) નાઈ-કહાર ખાઈ જાય છે અને કોઈને ખબર પણ નથી પડતી.” એમ કહીને બોલે છે કે, “બસ આટલી અમથી વાત પર આ અન્યાયીએ મારા પર પાવડી ફેંકીને મારી.”

પોતાની પત્નીની આ વાતથી શ્રીકંઠ લાલપીળો થઈ જાય છે. આખી રાત તેઓ ઊંઘી શકતો નથી. આનંદી શ્રીકંઠ પાસે રહી જાય છે. આ સમયે ભાવકને થાય છે કે, સ્ત્રીના સૌથી મોટા હથિયારનો ઉપયોગ કરી આનંદી આ ઘરને બરબાદ કરી નાખશે અને અહીંથી પ્રસંગે જ એવાં બને છે. સવારે ઊઠતા જ શ્રીકંઠ પોતાના પિતાને આ ઘરમાં નહીં રહેવાનું કહી દે છે. અહીં સજ્જકે નોંધ્યું છે કે, “આ પ્રકારની વિદ્રોહપૂર્ણ વાતો કરવા બદલ શ્રીકંઠે કેટલીય વાર પોતાના ઘણા મિત્રોને આડા હાથે લીધા હતા. પરંતુ, દુર્ભાગ્ય ! આજે તેમને પોતે એ જ વાત તેમના મુખથી કહેવી પડી. બીજાઓને ઉપદેશ આપવો પણ કેટલો સહજ છે.”

પોતાની પત્ની માન-મર્યાદાની સાચવણી કરવી અને એની પર થતાં અત્યાચાર સામે વળગી ધરના સભ્યો જ કેમ ન હોય. સત્યને વળગી રહેવું એવો નિર્દેશ શ્રીકંઠના વાણી વર્તનમાં જોવા મળે છે. આ પ્રસંગે બાહુબલી ફિલ્મની પેલી ઘટના તરત યાદ આવે. ગર્ભવતી દેવસેનાને ન્યાય માટે રાજદરબારમાં ઊભી કરી દેવામાં આવે છે તે.

પોતાના પુત્રનો આવું રૂપ જોઈને ઠરેલ વેણી માધવસિંહ એને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને કહે છે, “સ્ત્રીઓ આ રીતે ધરનો વિનાશ નોતરે છે. એમને બહુ માથે ચડાવવી સારી નહીં.” આ વાક્યમાં પણ આપણને સ્ત્રી ધારે તો ધરને સ્વર્ગ બનાવે અને ધારે તો નર્કનો પડઘો સંભળાય છે. પોતાના પિતાના સમજાવ્યા શ્રીકંઠ કોઈ વાતે સમજતા નથી. તે હવે પોતાના ભાઈનું મુખ પણ જોવા માગતો નથી. એના નિર્ણય પર તે અડગ થઈ ગયો છે. શ્રીકંઠનો ક્રોધ પોતાની સગી આંખે જોનાર લાલબિહારીને વિશ્વાસ જ નથી બેસતો કે પોતાના માટે મરી જનાર ભાઈ આજે આ મિજાજમાં. લાલબિહારીને તો જ્યારથી ઝઘડો કર્યો ત્યારથી એક જ હતો કે, “ભાઈ આવશે ને વાત જાણશે તો શું કહેશે ? એમની સામે કઈ રીતે ઊભા રહેવાશે. પણ આજે ભાઈનું રૂપ જોઈ એ ધર છોડવાની તૈયારી અને નિર્ણય કરી લે છે.

બીજી તરફ આ ઘરની પ્રતિષ્ઠાથી અંદર-અંદર બળતાં લોકો અને શ્રીકંઠની સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાથી ત્રસ્ત સ્ત્રીઓને તમાશો જોવાની તલાવેલી લાગી છે. વાર્તાની પરાકાષ્ઠા અહીં આવી છે.

ભાવક તરીકે આપણને થાય છે કે હવે શું થશે ? નોકરી કરે છે ત્યાં પોતાની પત્નીને લઈને જતો રહેશે. પણ ભાવક તરીકેની આ ગણતરી સજકે ઊંધી પાડી છે. ઘર છોડવાની તૈયારી સાથે પસ્તાયેલો લાલબિહારી છેલ્લી વાર ભાઈ-ભાભીને મળવા જાય છે ત્યારે ઘર છોડી જતા લાલબિહારીને આનંદી હાથ પકડી રોકી લે છે. ભાભી-દિયરને થતાં પસ્તાવાનો સંવાદ વાર્તાને અને ભાવકને નવું પરિણામ આપે છે. તે બે વચ્ચેનો સંવાદ નીચે પ્રમાણે છે.

આનંદી : 'ક્યાં જાઓ છો ?'

લાલબિહારી : 'જ્યાં કોઈ મારું મોં ન જુએ.'

આનંદી : 'હું નહીં જવા દઉં.'

લાલબિહારી : 'હું તમારા લોકોની સાથે રહેવા યોગ્ય નથી.'

આનંદી : 'તમને મારા સોગંદ, હવે એક પણ આગળ ન વધશો.'

લાલબિહારી : 'જ્યાં સુધી મને એ ખબર ન પડે કે ભાઈએ મને માફ કરી દીધો છે, ત્યાં સુધી હું આ ઘરમાં નહીં રહી શકું.'

આનંદી : 'હું ઈશ્વરની સાક્ષીએ કહું છું કે, તમારા પ્રત્યે મારા મનમાં સહેજ પણ રોષ નથી.'

આ પ્રસંગ પહેલા શ્રીકંઠનું વ્યક્તિત્વ જે પહેલા ભાગમાં હતું તેનાથી વિપરીત સહજ માનવીય ગુણ-અવગુણ ધરાવતું જોઈ શકાય છે. આનંદી એક સ્ત્રી તરીકે બધી તરફનો વિચાર કરી ઘરને તહસ-નહસ થતું બચાવી લે છે. એનું સાલસ વ્યક્તિત્વ અહીં ઊઘડી આવ્યું છે. ઘરની વાત ઘરમાં જ રહીને ચર્ચાવી જોઈએ એનું ભાન શ્રીકંઠ ભૂલી જાય છે. ગામના લોકો સમક્ષ પોતાનો ક્રોધ અને છુપાયેલો અવગુણ બહાર લાવી દે છે. પણ આનંદીના બદલાયેલા સ્વભાવથી તેઓ પીગાળી જઈને પોતાની આસુરી વૃત્તિ પર વિજય મેળવી લે છે. વેણી માધવસિંહનું પાત્ર સમગ્ર વાર્તા પર પાર્શ્વભૂમિમાં પથરાયેલું જોઈ શકાય છે. આનંદીના પ્રયાસથી ફરીથી ભેગા થયેલા ભાઈઓને જોઈ વેણી માધવસિંહ અને ગામના લોકો 'મોટા ઘરની દીકરી' ના વખાણ કરે છે. વાર્તાને સુખાંત બનાવી પ્રેમચંદે ભારતીય સમાજની સંસ્કૃતિના દર્શન કરાવ્યા છે. કથા, કથા-ગૂંથણી, પાત્ર, વર્ણન, સંવાદ, ભાષા, જીવન, ગ્રામ, પરિવેશ, માનસિકતા, શીર્ષકને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. આવી વાર્તા- કથાઓથી પ્રેમચંદે સાહિત્યક્ષેત્રે અમીટ છાપ મૂકી જાય છે.

સંદર્ભગ્રંથ

1. પ્રેમચંદની સર્વશ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, ડાયમંડ પોકેટ બુક્સ સંશોધન સંસ્કરણ, 2013.

2. ताडथर्य, 2014, डो. कुडार जैडिनी शास्री.
3. निर्डला, डु. ड्रेडडं, डु.आ. (डुस्तावना)
4. गूडान, ड्रेडडं, डु.आ. (डुस्तावना)
5. हिन्डी साहित्य का ँतिहास, डु.आ.

Renewable Energy Park in Kachchh Gujrat India

Mihir M Vora

RRLC Bhuj Kachchh -370001

Abstract : Kachchh Gujarat india has been experiencing a rapid growth in energy demand, resulting in increased greenhouse gas emissions and dependence on fossil fuels. In order to diversify the energy mix and promote sustainable development, heavy investments in renewable energy sources, such as wind power, is needed. One example of this is the Kachchh Wind Power Project, Gujarat Hybrid Renewable Energy Park which has been making significant contributions to the nation's clean energy goals and local communities.

Key words: renewable energy, wind power Renewable Energy Park

Introduction:As we know that in kachchh regain there is lot of potential for Renewable Energy project scuh project are very near located and working condition in varies aria of kachchh . Located in the Kachchh region of Gujarat, the Kachchh Wind Power Project consists of 150 wind turbines, each with a capacity of 2 MW. With a total installed capacity of 300 MW, the project generates approximately 700,000 MWh of clean energy annually.

The Gujarat Hybrid Renewable Energy Park is an under construction renewable energy park located near Vighakot village near Kachchh district of Gujarat, Kachchh. It is expected to generate 30 gigawatt electricity from both solar panels and wind turbines when completed, over an area of 72,600 hectares

Located in the Kachchh region of Gujarat, the Kachchh Wind Power Project consists of 150 wind turbines, each with a capacity of 2 MW. With a total installed capacity of 300 MW, the project generates approximately 700,000 MWh of clean energy annually.

The Kachchh Wind Power Project's positive impact on the environment is big. By generating clean, renewable energy, the project helps in reducing Kachchh's reliance on fossil fuels and curbing greenhouse gas emissions. It is estimated that the project prevents the release of over 550,000 metric tons of CO2 equivalents per year, which is equivalent to taking more than 117,000 cars off the road annually.

Beyond its environmental benefits, the Kachchh Wind Power Project also provides various socioeconomic advantages to the local communities. 73 employment opportunities have been created for local workers, both during the construction and operational phases of the wind farm. Moreover, it has helped enhance the skill sets of the local workforce through technical training and capacity building programs.

The project has also made significant contributions to the development of local infrastructure. It has helped improve the accessibility of remote areas by constructing and maintaining roads.

Additionally, the project has facilitated the installation of street lighting, improving safety and security in nearby villages.

The project supports several community development initiatives, such as providing clean drinking water, promoting education, and improving healthcare facilities. By investing in these essential services, the Kachchh Wind Power Project contributes to the overall well-being and quality of life for the local population.

The Kachchh Wind Power Project stands as a testament to the transition to a sustainable energy future. By harnessing the power of wind, the project not only contributes to climate change mitigation efforts but also fosters socioeconomic development in the region. As Kachchh continues to invest in renewable energy, projects like the Kachchh Wind Power Project serve as an inspiration for other countries to follow suit in the global pursuit of a greener, more sustainable future.

The government of Gujarat recently cleared land allotment of about 60,000 hectares for a mega renewable energy park in Kachchh region. The 41,500-megawatts renewable park (solar and wind) is estimated to attract investment of around Rs. 1.35 trillion.

Environmentalists working in the region stress that though renewable projects are better than other infrastructure or power projects, they could have serious environmental and land issues and called for critical examination.

Renewable sector experts concede that environmental concerns are legitimate but renewable projects are the best bet right now. They noted that evacuation of renewable power generated is also an important point that requires attention.

Recently, a news report highlighted that the Gujarat government has plans to develop a 41,500-megawatt (MW) hybrid renewable energy park in Kachchh. The state government has cleared the revenue department's proposal for allotment of 60,000 hectares of land – nearly the size of Greater Mumbai – for this project.

After the project was cleared by the Gujarat government, the Kachchh government's Minister of Commerce and Industry Piyush Goyal had tweeted that this will help realise Prime Minister Narendra Modi's vision of ensuring Kachchh's leadership in the green economy and create numerous jobs.

Following the report, there has been a mixed reaction with some welcoming the plan while others have expressed concern about the impact on ecology and wildlife in the region.

It also noted that the renewable energy park project is expected to attract investment of about Rs. 1.35 trillion and that the prime minister had given 2022 as the deadline for its completion. According to the report, for this project, the state government has already approved land allocation for several government-owned and private companies.

At present (till August 31, 2020), Kachchh's installed capacity of renewable energy is 88,793.43 MW and the country has a target of 175,000 MW of renewable power by 2022.

Though Kachchh has made significant progress in renewable power installation over the past few years, the growth is still slow compared to the target. For instance, of the targeted 175,000 MW about 100,000 MW is expected from solar power. Of the 100,000 MW solar power, about 40,000 MW is targeted from the solar rooftop but so far only about 6,000 MW of solar rooftop has been achieved.

According to a source, the land finalised for the Kachchh project is considered “wasteland” by the government but that may not be the case for the local people and could be an important area for them. Recently, the Rajasthan High Court stayed work related to a solar energy park in Rajasthan over land issues after locals filed a case against the land allocated for the project which the Rajasthan government had termed as a wasteland.

Mahendra Bhanani, who works with Sahjeevan, a non-governmental organisation that has been working on environmental issues in Kachchh, said renewable energy projects are better than the traditional projects but it doesn't mean there can't be environmental and land issues.

“Kachchh is a unique desert ecosystem and needs protection ... it's not a wasteland. 60,000 hectares is a huge area ... a proper assessment of land, environmental and social issues is required. We need to be careful with such mega projects,” Bhanani told Mongabay-Kachchh.

Devesh Gadhvi, who is the deputy director of the Kachchh Ecological Research Centre, a division of The Corbett Foundation, echoed similar views.

“In Kachchh, there are many protected areas and they need to be preserved. If one looks at Kachchh there is a huge wetland Shakoora Lake which falls in both Kachchh and Pakistan. This region is home to hundreds of bird species and its adjoining areas are also prime habitat for the vultures and flamingos. There are many studies by reputed institutes like Wildlife Institute of Kachchh that have warned against the death of birds due to collisions with power lines. The area is also part of the Central Asian Flyway. So, even for a renewable project environmental impacts need to be considered,”

Renewable energy projects are being pushed as a solution for avoiding ecological impacts of fossil fuels-based power projects. In fact, in 2017, the Ministry of Environment, Forest and Climate Change (MoEFCC) had said that solar power projects including solar parks are not covered by the environment clearance process under the Environment Impact Assessment Notification 2006. But the ministry has advocated that the area being considered for such projects should not involve wetlands, agriculture land, ecologically sensitive areas or areas with rich biodiversity.

As far as the wind sector is concerned, over the years, several regulations and guidelines have been identified for the wind power sector to avoid damage to avifauna.

But environmentalists and experts believe renewable energy projects including solar power projects can have severe land, environmental issues and social issues.

For instance, Shikha Lakhnani who works at Ashoka Trust for Research in Ecology and Environment (ATREE), in an article in 2018, had argued that large scale solar or wind energy

farms require areas of contiguous land and the availability of land is contentious, especially in developing countries. She noted that even as renewable power projects pose equal if not a greater threat to ecological biodiversity and cause wide-scale dispossession of lands and livelihoods, they are rarely critiqued and called for carefully examining such projects.

Devesh Gadhvi, while agreeing that green energy is not 100 percent “green”, noted that no one is against development and if it can be done with all the safeguards it is better than not having green energy at all.

“Kachchh landscape is a unique ecosystem and such a huge project would definitely have an impact. For wind power and solar power projects, power evacuation lines will be installed and they could threaten the avifauna. Another point is that Kachchh is a desert ecosystem ... There is nothing called wasteland, which is a term often misused for such an important land. It is home to millions of birds and is even the breeding ground for flamingos. Such transmission lines could threaten them. For instance, in 2010-11 there was a congregation of 1-1.2 million flamingos in Kachchh and every day many of them used to die due to collision with power lines,” Gadhvi explained.

Giving an example of the development of a school near the highway where a board is put up on road warning people to drive slowly, he said that these birds are also the children of Kachchh and as per constitution they deserve safety. “When power lines of the metro rail project in Ahmedabad can be put underground for aesthetic and safety value, why can’t that be done when a project is allowed in Kachchh? Why can’t it be done for flamingos which is Gujarat’s state bird and thus the emblem of the state?” he questioned.

He emphasised that if the government decides to develop this renewable energy park sustainably, using bird diverters and laying transmission wires underground, it could reduce instances of bird collision and the damages caused by it.

Rishabh Jain of Council on Energy, Environment and Water (CEEW), who works on renewable energy issues, said concerns regarding such projects are legitimate but by far these are the cleanest possible power projects right now. CEEW is a Delhi based think tank working on environmental issues.

“There are valid concerns regarding evacuation of power especially when projects are in far-flung areas (like Kachchh) but a lot of operational plans have been made by different agencies over the past couple of years. There are definitely concerns due to the geographic concentration of these projects but renewable projects are our best bet to combat climate change. With time, we hope to plan better and expand the spread of the projects across the country,”

Another important factor with renewable power projects that are installed in far-flung areas is the evacuation of power generated from such sites. However, experts note that over the years the authorities have worked to ensure that.

Selna Saji, who is a programme associate with the CEEW, said the evacuation of energy is an important component for renewable projects, especially huge ones like the one planned in Kachchh.

Conclusion : Evacuation of energy is an important part of renewable projects and the infrastructure for it should be developed in tandem with the power plant development. With a higher proportion of renewable energy offtakers being inter-state, timely expansion of the Inter-State Transmission System networks (ISTS) and dedicated evacuation corridors becomes necessary. In the last two years or so, a lot of network expansion projects and process streamlining has been proposed. However, the keyword is timely implementation of these plans because in absence of that all these plans will remain on paper and will lead to project delays.

Reference :

1. Article published by Mayank Aggarwal Biodiversity, Clean Energy, Environment, Land Rights, Renewable Energy, Wildlife 22 September 2020
2. <https://gpcl.gujarat.gov.in/showpage.aspx?contentid=4354>
3. <https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/30gw-renewable-energy-park-at-kachchh-gujarat-1607353751-1>
4. <https://energy.economictimes.kachchhtimes.com/news/renewable/gujarat-to-get-kachchhs-largest-renewable-energy-generation-park/79713728>

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी की आलोचनात्मक द्रष्टि

डॉ.भरतभाई के.बावलिया

सहायक प्राध्यापक (हिन्दी)

श्री .आर.आर.लालन कोलेज भुज-कच्छ |

आलोचना १९ वीं शताब्दी में आविष्कृत होनेवाली एक सर्वथा नवीन विधा है | अंग्रेजी भाषा के 'Criticism' के पर्याय के रूप में हिन्दी में समीक्षा, आलोचना, समालोचना, विवेचना आदि जैसे नाम प्रचलित हैं | वैसे तो समालोचना शब्द सम+आलोचना के संयोग से बना है | इनमें सम का अर्थ है, सम्यक, सम्पूर्ण या सांगोपांग | आलोचना शब्द की व्युत्पत्ति 'लुच' धातु से हुई है, जिसका अर्थ होता है देखना, समझना या परखना | समग्र रूप में देखा जाय तो आलोचना का अर्थ होता है किसी भी साहित्यिक कृति के गुण-दोषों को देखना-परखना या उनका मुल्यांकन करना ऐसा होता है |

हिन्दी साहित्य में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल, रामविलास शर्मा, डॉ.नगेन्द्र, डॉ.नामवरसिंह जैसे नामी-अनामी लेखकों ने इसी दिशा में अपनी लेखनी के हस्ताक्षर किये हैं | आलोचना की दिशा में आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी का योगदान भी सराहनीय रहा है | एक सफल उपन्यासकार, प्रख्यात निबंधकार, साहित्येतिहास के अनुसंधाता, प्रबुद्ध विचारक एवं सम्पादक, भारतीय संस्कृति के गायक व उन्नायक के रूप में उनकी पहचान रही है | हजारीप्रसादजी की ख्याति एक दिशासूचक आलोचक के रूप में भी रही है | आचार्य हजारीप्रसाद की साहित्यिक प्रतिभा में कारयित्री एवम् भावयित्री प्रतिभा का सुभग समन्वय हुआ है | हिन्दी आलोचना जगत में उनका नाम शिरमौर्य माना जाता है | इसी संदर्भ में विश्वनाथप्रसाद तिवारी का यह कथन सार्थक है-

“द्विवेदी नितांत सीमित और पारिभाषिक अर्थ में चाहे आलोचक हो किन्तु उनकी कृतियों को निकाल देने पर हिन्दी आलोचना का वृत्त काफी कुछ छोटा हो जायेगा |”^१

हिन्दी आलोचना के इर्द-गिर्द आचार्य हजारीप्रसाद का नाम लिया जाता है | उनके करकमलों से निर्मित समीक्षात्मक ग्रन्थ इस प्रकार हैं |

(१)सुर साहित्य

(२)हिन्दी साहित्य की भूमिका

(३)कबीर

(४)हिन्दी साहित्य का आदिकाल

- (५)सहज साधना
- (६)कालिदास की लालित्य योजना
- (७)मध्यकालीन बोध का स्वरूप
- (८)नाथ सम्प्रदाय

अपनी 'सुर साहित्य' नामक रचना में आचार्यजी ने ग्रियसन ,केनडे और भंडारकर जैसे विद्वानों के मतों का खंडन करते हुए कहा है कि 'बालकृष्ण की कथा' ईसा मसीह की कथा का भारतीय रूप है | प्रस्तुत कृति में द्विवेदी ने 'प्रेमतत्व'की व्याख्या करते हुए जयदेव,विद्यापति तथा चंडीदास की राधा के साथ सुर की राधा के प्रेम का जो सूक्ष्म पार्थक्य बतलाया है,वह उनके उदात्त समीक्षक रूप को प्रकट करने में परिपूर्ण है |

'हिन्दी साहित्य की भूमिका' उनका श्रेष्ठ आलोचना ग्रन्थ है | इस कृति के प्रकाशन से आलोचना जगत में द्विवेदी को विशेष प्रशस्ति प्राप्त हुई थी | प्रस्तुत कृति में उन्होंने बताया है कि हिन्दी साहित्य को ठीक ढंग से समझने के लिए मात्र हिन्दी ग्रन्थों पर ही निर्भर न रहकर जैन तथा बौद्ध साहित्य,अपभ्रंश साहित्य,शैवों व तांत्रिकों का साहित्य,नाथ-योगियों का वैष्णव साहित्य,पुराण तथा लौकिक साहित्य का विवेचन-विक्षेपण भी आवश्यक है |लेखक के पांडित्य को प्रदर्शित करनेवाली यह कृति उनकी ऐतिहासिक द्रष्टि को भी अभिव्यंजित करने में सक्षम है |

कबीर द्विवेदी की बहुविख्यात समीक्षात्मक कृति है | कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि यह आलोचनात्मक ग्रन्थ आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी की ख्याति का आधारस्तम्भ है | इस रचना में कबीर के पुरे व्यक्तित्व कृतित्व को सम्पूर्ण तथा गहराई के साथ विश्लेषित किया गया है | इस कृति में द्विवेदीजी ने कबीर को एक कवि के रूप में न मानते हुए एक उपदेशक एवं समाजसुधारक की भूमिका में निरूपित किया है | इसी दिशा में विश्वनाथप्रसाद का यह कथन द्रष्टव्य है-

“ कहना न होगा कि आज भी कबीर की जो छवि हिन्दी साहित्य की नई पीढ़ी के पाठकों के मन में विद्यमान है,उसे द्विवेदीजी ने इसी पुस्तक के माध्यम से रूपायित किया है |”^२

बृहदकाय इस ग्रन्थ की महत्वपूर्ण विशेषताओं को इस प्रकार प्रस्तुत किया जा सकता है |

- हिन्दी साहित्य में हजारों वर्षों के इतिहास में कबीर जैसा मेधावी व्यक्तित्व लेकर कोई कवि अवतरित नहीं हुआ |
- कबीर एक मस्तमौला क्रान्तिकारी युगद्रष्टा पुरुष थे |

- कबीर एक आदर्श भक्त थे।
- कबीर वाणी के डिक्टेटर थे।

वस्तुतः कबीर की साधना की ऐतिहासिक छानबीन आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदीजी ने अपनी कृति में की है। कबीरदास की जाति, निर्गुण साधकों की परम्परा, उसकी साधना पद्धतियों, इस्लाम का उन पर प्रभाव आदि के विषय में द्विवेदीजी ने चिंतन किया है।

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी के समीक्षात्मक ग्रन्थों में मानवीय मूल्यों का जयधोश हुआ है। 'मनुष्य ही साहित्य का लक्ष्य है' कहनेवाले द्विवेदीजी ने मानव को अधिक महत्व दिया है। उनका स्पष्ट मानना था कि मनुष्य ही साहित्य का केंद्र होना चाहिए। साहित्य ही मनुष्य को दुर्गति, हीनता से बचाकर उसकी आत्मा को तेजोदीप्त करके उसे संवेदनशील बनाता है। इसी संदर्भ में उनका यह विचार विचारणीय है-

“ मनुष्य को उसकी स्वार्थ बुद्धि से उपर उठाना, उसको इहलोक की संकीर्णताओं से उपर उठाकर सत्वगुण में करना, पर दुःखकातर और संवेदनशील बनाना .....काव्य का काम है।”^३

अपनी कृतियों के विवेचन में उन्होंने मनुष्य को श्रेष्ठ प्रतिमान माना है। इन्द्रनाथ मदान का मानना है-

“ स्वभावतः यह मानवतावाद शुरू-शुरू में व्यक्ति मानव को शोषण और बंधन से मुक्त करने के बड़े आदर्श से आंदोलित हुआ। तत्त्वचिंतकों और साहित्यिक मनीषियों के चित्त में इस आदर्श का रूप बहुत ही उदार था, पर व्यवहार में मनुष्य की समानता केवल एक राष्ट्र की मनुष्यता की मुक्ति पर ही सिमित रही।”^४

द्विवेदीजी की समीक्षा द्रष्टि मूलतः ऐतिहासिक व सामाजिक रही है। अपने ग्रन्थों की जाँच-पड़ताल करने के लिए उन्होंने ऐतिहासिक एवं सामाजिक परिपाटियों का आधार लिया है। हालांकि अपनी कृतियों के विवेचन में कहीं कहीं कथानक रुढ़ियों का भी सहारा लिया है। रसग्राहीता आचार्य द्विवेदीजी की सबसे बड़ी शक्ति रही है। इसी संदर्भ में विश्वनाथ त्रिपाठी का यह कथन सार्थक है -

“द्विवेदीजी की बहुत बड़ी शक्ति है, सारे पांडित्य और शास्त्रज्ञान को क्षणभर में दबाकर सहज और सामान्य आदमी की तरह वस्तुओं को देख और सोच पाने की।”

अपनी आलोचना विचारधारा में द्विवेदीजी ने आधुनिक पहलुओं पर भी विचार-विमर्श किया है। उन्होंने आधुनिकता के दो लक्षण माने हैं। (१) परलोक के स्थान पर

इहलोक की प्रतिष्ठा (२) व्यष्टि के स्थान पर समष्टि की प्रतिष्ठा | कविता के प्रयोजन को स्पष्ट करते हुए द्विवेदीजी ने लिखा है-

“यह काव्य वर्तमान हिन्दी साहित्य में युगांतर उत्पन्न करनेवाला है | वर्तमान और भावि कवियों के लिए यह आदर्श का काम देगा | यह सोते हुआ को जगानेवाला है, भूले हुआ को ठीक राह पर लानेवाला है | निरुधोगियों को उधोगशील बनानेवाला है | आत्म-विस्मृतों को पूर्वस्मृती दिलानेवाला है | इसमें वह संजीवनी शक्ति है जिसकी प्राप्ति हिन्दी के और किसी भी काव्य से नहीं हो सकती है |”५

उनके ग्रन्थों की भाषा संस्कृतनिष्ठ साहित्यिक रही है | लेकिन इतनी बोझिल भी नहीं है कि पाठकों की समझ से बाहर हो | हिन्दी साहित्य का आदिकाल की प्रशंसा करते हुए सत्यनारायण ने लिखा है-

“सम्पूर्ण ग्रन्थ में विवेचन की सूक्ष्मता, तलस्पर्शी चिंतन, शब्दों की पकड़ और उनकी आत्माओं से साक्षात्कार करते हुए ठोस निष्कर्ष तक पहुंचने की द्विवेदीजी मौलिक पद्धति अद्भुत है |”६

निष्कर्ष के तहत यही फलित होता है कि हिन्दी आलोचना जगत में आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी की साधना को सराहनीय द्रष्टि से देखा जाता है | आलोचना के क्षेत्र में उनका योगदान सजीव, प्राणवान, प्रेरणाप्रद एवं महिमामय रहा है |

सन्दर्भ सूची :-

- (१) हजारीप्रसाद द्विवेदी – विश्वनाथप्रसाद तिवारी-पृष्ठ -१२०
- (२) हजारीप्रसाद द्विवेदी – विश्वनाथप्रसाद तिवारी-पृष्ठ -११७
- (३) आधुनिक हिन्दी साहित्य पर विचार-हजारीप्रसाद -१२
- (४) हिन्दी आलोचना: पहचान और परख – इन्द्रनाथ मदान- पृष्ठ-११
- (५) अध्ययन और आस्वाद – गुलाबराय – पृष्ठ-३५३
- (६) समीक्षक डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदीजी- डॉ. सत्यनारायण व्यास-पृष्ठ-१५१

स्वामी विवेकानंद के जीवन-दर्शन और उनके विचारों

डॉ. गोहिल इलाबेन बी.

सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

विचार व्यक्तित्व की जननी है, जो आप सोचते हैं बन जाते हैं”

स्वामी विवेकानंद का जीवन दर्शन मानव के लिए अत्यंत गौरवपूर्ण एवं प्रेरणादायक हैं। उन्होंने बताया कि जीवन एक संघर्ष है। इस संघर्ष में केवल समर्थ ही विजय होती हैं तथा असमर्थ नष्ट हो जाता है।

अतः विजय प्राप्त करके जीवित रहने के लिए प्रत्येक व्यक्ति को जीवन की प्रत्येक चुनौती के साथ डटकर संघर्ष करना चाहिए। स्वामी जी तत्कालीन भारतीय जनता के कष्टों को देखकर बड़ा दुख होता था। एक दिन उन्होंने कहा आज हम लोग दीन हीन हो गए हैं। हम प्रत्येक कार्य को दूसरों के डर से करते हैं। ऐसा लगता है कि हमने शत्रुओं के देश में जन्म लिया है, मित्रों के देश में नहीं। स्वामी विवेकानंद की नस नस में भारतीय तथा आध्यात्मिकता कूट-कूट कर भरी हुई थी। अतः उनकी शिक्षा दर्शन का आधार भी भारतीय वेदांत तथा उपनिषद् ही रहे। वे कहते थे कि प्रत्येक प्राणी में आत्मा विराजमान है। इस आत्मा को पहचानना ही धर्म है। स्वामी जी का अटल विश्वास था कि सभी प्रकार का सामान्य तथा आध्यात्मिक ज्ञान मनुष्य के मन में ही है। स्वामी जी का कहना था कि कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति को नहीं सिखाता बल्कि वो खुद सीखता है। बाहरी शिक्षक तो केवल सुझाव प्रस्तुत करता है। जिससे भीतरी शिक्षक को समझाने और सिखाने के लिए प्रेरणा मिल जाती है।

भारतीय धर्मनिरपेक्षता के आचरण ने अपने निहित दोषों के बावजूद देश को अन्य पड़ोसी देशों से अलग स्वरूप प्रदान किया है। भारत विश्व का तीसरा सबसे बड़ा मुस्लिम आबादी वाला देश है। अभूतपूर्व विविधता के बीच लोकतंत्र को सशक्त बनाए रखने की भारत की क्षमता विश्व की उन उन्नत औद्योगिक अर्थव्यवस्थाओं तक के लिये उदाहरण पेश कर सकती है जो पारंपरिक एकल-सांस्कृतिक राष्ट्र की तरह संचालित किये जाते रहे हैं। भारत के धर्मनिरपेक्ष आदर्शों की जड़ें उसके संविधान में हैं और भारतीय जनता द्वारा प्रख्यापित हैं। भारतीय धर्मनिरपेक्षता ने अपनी अपूर्णता में भी सदैव 'सर्वधर्म समभाव' जिसका अर्थ है कि सभी धर्म एक ही लक्ष्य की ओर ले जाते हैं, पर बल दिया है जहाँ सभी धर्मों के प्रति एकसमान सम्मान का भाव निहित है।

स्वामी विवेकानंद

स्वामी विवेकानंद का जन्म 12 जनवरी, 1863 में हुआ था। इनके बचपन का नाम नरेंद्र नाथ दत्त था और इनके गुरु का नाम रामकृष्ण परमहंस था। अपने गुरु के नाम पर विवेकानंद ने रामकृष्ण मिशन तथा रामकृष्ण मठ की स्थापना की। विश्व में भारतीय दर्शन विशेषकर वेदांत और योग को प्रसारित करने में विवेकानंद की महत्त्वपूर्ण भूमिका है, साथ ही ब्रिटिश भारत के दौरान राष्ट्रवाद को अध्यात्म से जोड़ने में इनकी भूमिका महत्त्वपूर्ण मानी जाती है। इसके अतिरिक्त विवेकानंद ने जातिवाद, शिक्षा, राष्ट्रवाद, धर्म निरपेक्षतावाद, मानवतावाद पर अपने विचार प्रस्तुत किये हैं, विवेकानंद की शिक्षाओं पर उपनिषद्, गीता के दर्शन, बुद्ध एवं ईसा मसीह के उपदेशों का प्रभाव है।

उन्होंने वर्ष 1893 में शिकागो विश्व धर्म सम्मलेन में वैश्विक ख्याति अर्जित की तथा इसके माध्यम से ही भारतीय अध्यात्म का वैश्विक स्तर पर प्रचार-प्रसार हुआ

गांधी, नेहरू पर प्रभाव: विवेकानंद ने आधुनिक भारत के निर्माताओं पर भी महत्त्वपूर्ण प्रभाव डाला जिन्होंने बाद में द्वि-राष्ट्र सिद्धांत को चुनौती दी। इन नेताओं में महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू और सुभाष चंद्र बोस शामिल थे। महात्मा गांधी द्वारा सामाजिक रूप से शोषित लोगों को 'हरिजन' शब्द से संबोधित किये जाने के वर्षों पहले ही स्वामी विवेकानंद ने 'दरिद्र नारायण' शब्द का प्रयोग किया था जिसका आशय था कि 'गरीबों की सेवा ही ईश्वर की सेवा है।' वस्तुतः महात्मा गांधी ने यह स्वीकार भी किया था कि भारत के प्रति उनका प्रेम विवेकानंद को पढ़ने के बाद हजार गुना बढ़ गया। स्वामी विवेकानंद के इन्हीं नवीन विचारों और प्रेरक आह्वानों के प्रति श्रद्धा प्रकट करते हुए उनके जन्मदिवस को 'राष्ट्रीय युवा दिवस' घोषित किया गया।

राष्ट्रवाद: आधुनिक काल में पश्चिमी विश्व में राष्ट्रवाद की अवधारणा का विकास हुआ लेकिन स्वामी विवेकानंद का राष्ट्रवाद प्रमुख रूप से भारतीय अध्यात्म एवं नैतिकता से संबद्ध है। भारतीय संस्कृति के प्रमुख घटक मानववाद एवं सार्वभौमिकतावाद विवेकानंद के राष्ट्रवाद की आधारशिला माने जा सकते हैं। पश्चिमी राष्ट्रवाद के विपरीत विवेकानंद का राष्ट्रवाद भारतीय धर्म पर आधारित है जो भारतीय लोगों का जीवन रस है। उनके लेखों और उद्धरणों से यह इंगित होता है कि भारत माता एकमात्र देवी हैं जिनकी प्रार्थना देश के सभी लोगों को सहृदय से करनी चाहिये।

वेदांत दर्शन: वेदांत दर्शन उपनिषद् पर आधारित है तथा इसमें उपनिषद् की व्याख्या की गई है। वेदांत दर्शन में ब्रह्म की अवधारणा पर बल दिया गया है, जो उपनिषद् का केंद्रीय तत्त्व है। इसमें वेद को ज्ञान का परम स्रोत माना गया है, जिस पर प्रश्न खड़ा नहीं किया जा सकता। वेदांत में संसार से मुक्ति के लिये त्याग के स्थान पर ज्ञान के पथ को आवश्यक माना गया है और ज्ञान का अंतिम उद्देश्य संसार से मुक्ति के माध्यम से मोक्ष की प्राप्ति है। वर्ष 1897 में विवेकानंद ने अपने गुरु रामकृष्ण परमहंस की मृत्यु के पश्चात् रामकृष्ण मिशन की स्थापना की। इस मिशन ने भारत में शिक्षा और लोकोपकारी कार्य जैसे- आपदाओं में सहायता, चिकित्सा सुविधा, प्राथमिक और उच्च शिक्षा तथा जनजातियों के कल्याण पर बल दिया।

नैतिकता: अतीत में आधुनिक मूल्यों का विकास न होने के कारण व्यक्तिगत एवं सामाजिक जीवन में नैतिकता प्रमुख रूप से धर्म एवं सामाजिक बंधनों पर आधारित होती थी, हालाँकि ऐसी स्थिति वर्तमान में भी मौजूद है लेकिन इसके साथ अन्य कारक भी नैतिकता के लिये प्रेरक का कार्य करते हैं। विवेकानंद ने आंतरिक शुद्धता एवं आत्मा की एकता के सिद्धांत पर आधारित नैतिकता की नवीन अवधारणा प्रस्तुत की। विवेकानंद के अनुसार, नैतिकता और कुछ नहीं बल्कि व्यक्ति को एक अच्छा नागरिक बनाने में सहायता करने वाली नियम संहिता है। मानव नैसर्गिक रूप से ही नैतिक होता है,

अतः व्यक्ति को नैतिकता के मूल्यों को अवश्य अपनाना चाहिये। आत्मा की एकता पर बल देकर विवेकानंद ने सभी मनुष्यों के मध्य सहृदयता एवं करुणा की भावना के प्रसार का प्रयास किया है।

मानवतावाद एवं दरिद्रनारायण की अवधारणा: विवेकानंद एक मानवतावादी चिंतक थे, उनके अनुसार मनुष्य का जीवन ही एक धर्म है। धर्म न तो पुस्तकों में है, न ही धार्मिक सिद्धांतों में, प्रत्येक व्यक्ति अपने ईश्वर का अनुभव स्वयं कर सकता है। विवेकानंद ने धार्मिक आडंबर पर चोट की तथा ईश्वर की एकता पर बल दिया। विवेकानंद के शब्दों में “मेरा ईश्वर दुखी, पीड़ित हर जाति का निर्धन मनुष्य है।” इस प्रकार विवेकानंद ने गरीबी को ईश्वर से जोड़कर दरिद्रनारायण की अवधारणा दी ताकि इससे लोगों को वंचित वर्गों की सेवा के प्रति जागरूक किया जा सके और उनकी स्थिति में सुधार करने हेतु प्रेरित किया जा सके। इसी प्रकार उन्होंने गरीबी और अज्ञान की समाप्ति पर बल दिया तथा गरीबों के कल्याण हेतु कार्य करना राष्ट्र सेवा बताया। किंतु विवेकानंद ने वेद की प्रमाणिकता को स्वीकार करने के लिये वर्ण व्यवस्था को भी स्वीकृति दी। हालाँकि वे अस्पृश्यता के घोर विरोधी थे।

स्वामी विवेकानंद के वचन

- उठो जागो और तब तक नहीं रुको जब तक लक्ष्य प्राप्त नहीं हो जाता।
- हर आत्मा ईश्वर से जुड़ी है, करना ये है कि हम इसकी दिव्यता को पहचाने अपने आप को अंदर या बाहर से सुधारकर। कर्म, पूजा, अंतर मन या जीवन दर्शन इनमें से किसी एक या सब से ऐसा किया जा सकता है और फिर अपने आपको खोल दें। यही सभी धर्मों का सारांश है। मंदिर, परंपराएं , किताबें या पढ़ाई ये सब इससे कम महत्वपूर्ण हैं।
- एक विचार लें और इसे ही अपनी जिंदगी का एकमात्र विचार बना लें। इसी विचार के बारे में सोचे, सपना देखे और इसी विचार पर जिएं। आपके मस्तिष्क , दिमाग और रगों में यही एक विचार भर जाए। यही सफलता का रास्ता है। इसी तरह से बड़े बड़े आध्यात्मिक धर्म पुरुष बनते हैं।
- एक समय में एक काम करो और ऐसा करते समय अपनी पूरी आत्मा उसमें डाल दो और बाकि सब कुछ भूल जाओ।
- पहले हर अच्छी बात का मजाक बनता है फिर विरोध होता है और फिर उसे स्वीकार लिया जाता है।
- एक अच्छे चरित्र का निर्माण हजारों बार ठोकर खाने के बाद ही होता है।
- खुद को कमजोर समझना सबसे बड़ा पाप है।
- सत्य को हजार तरीकों से बताया जा सकता है, फिर भी वह एक सत्य ही होगा।
- बाहरी स्वभाव केवल अंदरूनी स्वभाव का बड़ा रूप है।
- विश्व एक विशाल व्यायामशाला है जहाँ हम खुद को मजबूत बनाने के लिए आते हैं।

- शक्ति जीवन है, निर्बलता मृत्यु है। विस्तार जीवन है, संकुचन मृत्यु है। प्रेम जीवन है, द्वेष मृत्यु है।
- जब तक आप खुद पर विश्वास नहीं करते तब तक आप भगवान पर विश्वास नहीं कर सकते।
- जो कुछ भी तुमको कमजोर बनाता है – शारीरिक, बौद्धिक या मानसिक उसे जहर की तरह त्याग दो।
- विवेकानंद ने कहा था - चिंतन करो, चिंता नहीं, नए विचारों को जन्म दो।
- हम जो बोते हैं वो काटते हैं। हम स्वयं अपने भाग्य के निर्माता हैं।

स्वामी विवेकानंद के शिक्षा पर विचार मनुष्य-निर्माण की प्रक्रिया पर केन्द्रित हैं, न कि महज किताबी ज्ञान पर। एक पत्र में वे लिखते हैं—"शिक्षा क्या है? क्या वह पुस्तक-विद्या है? नहीं! क्या वह नाना प्रकार का ज्ञान है? नहीं, यह भी नहीं। जिस संयम के द्वारा इच्छाशक्ति का प्रवाह और विकास वश में लाया जाता है और वह फलदायक होता है, वह शिक्षा कहलाती है।" शिक्षा का उपयोग किस प्रकार चरित्र-गठन के लिए किया जाना चाहिए, इस विषय में विवेकानंद कहते हैं, "शिक्षा का मतलब यह नहीं है कि तुम्हारे दिमाग में ऐसी बहुत-सी बातें इस तरह ठूस दी जायँ, जो आपस में, लड़ने लगेँ और तुम्हारा दिमाग उन्हें जीवन भर में हज़म न कर सके। जिस शिक्षा से हम अपना जीवन-निर्माण कर सकें, मनुष्य बन सकें, चरित्र-गठन कर सकें और विचारों का सामंजस्य कर सकें, वही वास्तव में शिक्षा कहलाने योग्य है। यदि तुम पाँच ही भावों को हज़म कर तदनुसार जीवन और चरित्र गठित कर सके हो तो तुम्हारी शिक्षा उस आदमी की अपेक्षा बहुत अधिक है, जिसने एक पूरी की पूरी लाइब्रेरी ही कण्ठस्थ कर ली है।"

देश की उन्नति—फिर चाहे वह आर्थिक हो या आध्यात्मिक—में स्वामी शिक्षा की भूमिका केन्द्रिय मानते थे। भारत तथा पश्चिम के बीच के अन्तर को वे इसी दृष्टि से वर्णित करते हुए कहते हैं, "केवल शिक्षा! शिक्षा! शिक्षा! यूरोप के बहुतेरे नगरों में घूमकर और वहाँ के गरीबों के भी अमन-चैन और विद्या को देखकर हमारे गरीबों की बात याद आती थी और मैं आँसू बहाता था। यह अन्तर क्यों हुआ? उत्तर पाया – शिक्षा!" स्वामी विवेकानंद का विचार था कि उपयुक्त शिक्षा के माध्यम से व्यक्तित्व विकसित होना चाहिए और चरित्र की उन्नति होनी चाहिए। सन् १९०० में लॉस एंजिल्स, कैलिफ़ोर्निया में दिए गए एक व्याख्यान में स्वामी यही बात सामने रखते हैं, "हमारी सभी प्रकार की शिक्षाओं का उद्देश्य तो मनुष्य के इसी व्यक्तित्व का निर्माण होना चाहिये। परन्तु इसके विपरीत हम केवल बाहर से पालिश करने का ही प्रयत्न करते हैं। यदि भीतर कुछ सार न हो तो बाहरी रंग चढ़ाने से क्या लाभ? शिक्षा का लक्ष्य अथवा उद्देश्य तो मनुष्य का विकास ही है।"

संदर्भ सूची

1. विवेकानन्द साहित्य , द्वितीय खण्ड ,अद्वैत आश्रम ,5 दिही एन्टाली रोड ,कोलकाता 14, पृ . 258
2. विवेकानन्द साहित्य , अष्टम खण्ड , पृ. 8
3. विवेकानन्द साहित्य , अष्टम खण्ड , पृ. 97

**The Role of Mother Tongue in NEP with reference to Translated
Literature**

Author

Ms. Mirali R. Solanki
Research Scholar,
Department of English,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Co-Author

Dr. Rupa B. Dangar
Assistant Professor,
Department of English,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University

Abstract:

Mother tongue is considered to be the most valuable and important aspects of human life. It is vital in framing the thinking and emotions of people. Mother tongue is the most natural way of expressing ourselves. It helps us to stay connected with our traditional, cultural values and our roots. Research has shown that cognitive development and intellectual development are comparatively faster in mother tongue. The National Education Policy promotes Indian and regional languages as a medium of instruction in the schools, teaching the mass into their mother tongue. The National Education Policy gives emphasis on learning mother tongue along with other languages. Literature in mother tongue improves students critical thinking and change their learning attitudes. Students can understand concepts, ideas and imaginations which are expressed in literature with ease and comfort. If literature is written in mother tongue, students can feel it and relate themselves with it. Thus, the present paper evaluates the role of mother tongue in National Education Policy. The researcher tries to apply the translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford on *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar* .

Key Words: Mother Tongue, National Education Policy, Literature, Translation

Introduction:

Language plays a vital role in the life of human being. It is the basic tool of communication. We can express our feelings and thoughts through the medium of language. Language is the most creative form of communication in terms of which culture is preserved and transmitted.

Mother tongue is the language that a child learns almost without any conscious effort on his part. The National Education Policy emphasizes on learning mother tongue along with other languages. The National Education Policy of India 2020 approved by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of the new education system of India. It replaces the previous National Education Policy 1986. The vision of the policy is to build an education system rooted in Indian ethos that contributes directly to transforming India by providing high -quality education to all, thereby making India a global knowledge superpower.

Translation is necessary for the spreading new information, knowledge and ideas across the world. It is absolutely necessary to achieve effective communication between different cultures .It is the only medium by which certain people can know different works that will expand their knowledge of the world. The National Education Policy recommends the establishment of Indian Institute of Translation and Interpretation (IITI) in order to make high-quality learning materials and other important written and spoken material available to the public in various Indian and foreign languages.

Objectives:

- To evaluate the importance of mother tongue as prescribed in National Education Policy.
- To analyze the role of mother tongue in understanding the kind of literature.
- To study the translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford.
- To identify the role of mother tongue in translated literature.

Research Methodology:

In the direction to achieve the above objectives, the research would follow the qualitative method and descriptive approach. The research will use various tools like dictionaries, glossaries, reference books, internet for this research. The researcher will apply the translation theories of Roman Jakobson and J.C. Catford on *Endurance: A Droll Saga* and *Akoopar*.

National Education Policy 2020:

The National Education Policy 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives of our country. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principal that education must develop not only cognitive

capacities such as critical thinking and problem solving but also social, ethical and emotional and capacities and dispositions.

It is well understood that young children learn concepts more quickly in their mother tongue / home language. Home languages is usually the same language as the mother tongue or that which is spoken by local communities. The National Education Policy recommends wherever possible, the medium of instruction until at least Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond, will be the mother tongue/home language /local language/regional languages. Thereafter, the mother tongue or local language shall continue to be taught as a language wherever possible. This will be followed by both public and private schools. High-quality textbooks, including in science, will be made available in home languages/mother tongue. All efforts will be made early on to ensure that any gaps that exist between the language spoken by the child and the medium of teaching are bridged. In cases where home language/mother tongue textbook materials not available, the language of transaction between teachers and students will still remain the home language/mother tongue wherever possible. Teachers will be encouraged to use a bilingual approach, including bilingual teaching-learning materials, with those students whose home language may be different from the medium of instruction. All languages will be taught with high quality to all students; a language does not need to be the medium of instruction for it to be taught and learned well.

A Theoretical Study of Translation :

The word 'translation' derives from the Latin *translatio* . The generic term translation has several implications such as interpretation, paraphrase, rendering, rephrasing, rewording, transcription, transformation and transliteration. According to Newmark, “ Translation is rendering the meaning of a text into another language in the way that the author intended the text”. It means when we translate any text, we should think about the intention of the author in the source text, find the most equivalent words which can express that message well in the target text.

The first ever recorded theory on translation was formulated by Etienne Dolet .His views on translation came in his short volume in 1540.Chapman in his *seven Books* strongly supported Dolet's views about translation. During the 16th and 17th centuries, French scholars translated many works into their language. During the later part of 18th century and 19th century great poets and translators like Shelley, Coleridge, Fitzgerald, August Wilhelm Schlegel and many others were involved in translation and they can be brought under the following categories –

Recreation(Shelley), Adaption(Fitzgerald) and Ciceronean type(A. W. Schlegel). Theories on translation such as Philosophical Theory, Linguistic Theory, Socio-linguistic Theory and Ethno-linguistic theory came into existence in the 20th century.

Roman Jakobson's Translation Theory:

Roman Jakobson in his paper 'On Linguistic Aspects of Translation' (1959/2000) describes three kinds of translation:

Interlingual Translation- It refers to translation between two different written Languages.

Intralingual Translation - It is the translation of words from a particular language to the same language.

Inter-Semiotic Translation – It is the non-verbal translation of a particular language which usually occurs when the messenger and receiver have no knowledge of each other's languages. It is usually done by way of gestures to pointing to objects which may have the same meaning as the word being pertained to.

J. C. Catford's Translation Theory:

Catford analyzes what translation is and sets a theory of translation in his book *A Linguistic Theory of Translation*. At first, he discusses 'language' and then he explains his idea of translation, because for him the act of translation is an operation which is performed on two different languages. Catford defines translation as, the replacement of textual material in one language by equivalent textual material in another language. Catford gives different types of translation.

Full Translation - If entire text is replaced from source language to target language; he calls it a full translation.

Partial Translation - During translation, if some part of source language text remains untranslated and included as a part of target language text, then it is called Partial translation.

Total Translation - It refers to translation of source language text into target language text on all levels. It refers to replacement of source language grammar, lexis and graphology into target language text.

Restricted Translation - If source language text is replaced into target language text at one level, then it is a Restricted Translation. This level may be phonological or graphological.

Rank bound Translation - It refers to translation between same ranked Source language texts into target language text i.e., sentence to sentence, word to word.

Unbounded Translation - Unbounded translation is popularly named as free translation, where equivalents freely shunt up and down.

An Implementation of the Theory of Translation on *Endurance: A Droll Saga*:

If writer uses mother tongue in his writings, he can express his emotions, feelings, thoughts and imagination very effectively. Pannalal Patel was one of the leading novelists of Gujarati language. His novel *Manvi ni Bhavai* was written in Gujarati and translated in English as *Endurance: A Droll Saga*. In his novel, Patel portrays the world of people struggling against the tide of time and corrupt custom ridden society, weigh down by poverty, Illiteracy, social relation and local politics and famine.

If we apply Roman Jakobson's theory of translation on *Manvi ni Bhavai*, we can say that the English translation of *Manvi ni Bhavai* is a interlingual translation because it is translated from Gujarati to English. If we apply J. C. Catford's theory of translation, we can say that the translation of *Manvi ni Bhavai* as *Endurance :A Droll Saga* is a partial translation because there are many Gujarati words that remain untranslated and included as a part of target language text. The words retained from the sources language are "chillum", "bhavai", "Babro", "Jethani", "Kosamba". One of the very interesting retained words is "Ramban". In Gujarati usage, 'Ramban' stands for an unfailing remedy, referring to lord Ram's 'superlative skills in archery'. The original sentence in the source text is: "A to ramban vagya hoy te jane." ; translated almost literally as "Only those who have been wounded by Ramban know how it feels...". But in the source text it is used as a pun to refer to Kalu who is abide by the oath he has given to his dying mother. Thus, we can find many regional and unique linguistic expressions in *Endurance : A Droll Saga*.

An Implementation of the Theory of Translation on *Akoopar*:

Dhruv Bhatt is a well known Gujarati novelist. His novel *Akoopar* was written in Gujarati and translated in English as *Akoopar-The Infinite* by Piyush Joshi and Suresh Ghadhvi.

Akoopar describes the socio-cultural and aesthetic experience of an urban painter-protagonist who happens to visit the interior areas of Gir forest and spend time with the local inhabitants for a project. It is here that he comes across a world entirely different from his own – humble,

selfless rustics living a life which is woven around and in perfect synchrony with nature. Gayr, as they call it, and its flora and fauna, and lion , the emblem of Gir pride – all these are treated no inferior to humans by the local residents and there is a strong mutual emotional attachment. The protagonist gets fascinated by all this and feels strangely at home as Gir gradually unfolds her mysteries to him.

If we apply Roman Jakobson's theory of translation on *Akoopar* , we can say that the English translation of *Akoopar* is interlingual translation because it is translated from Gujarati to English. Gujarati and English are two different languages and translation between two different languages becomes interlingual translation. . If we apply the theory of J. C. Catford on the translation of *Akoopar*, we can say that it is a partial translation because there are many Gujarati words that remain untranslated and included as part of target language text. For instance, the very first expression that opens the novel, “‘Khamā Gayrne’ (May the Gir be blessed)” is retained with explanation of the expression given in the bracket. Further, many dialectical and regional features are also retained in the same manner: “jhok”, “nes”, “sui jā”, “Bas”, “dātan” , “Rotlā”, “shirāman” While referring to the dressing of the women of the regions, the words are retained, for example:

...she should now dress herself in pernu instead of jimī?

Clad in black undergarment, covering the upper part of the body with brown coloured odhani.

This kind of translation adds the charm of local Gujarati language in the English translation of *Akoopar*.

Conclusion :

From this research, the researcher comes to the conclusion that mother tongue plays very significant role in human life. It helps us to stay connected with our deep-rooted culture. Mother tongue is very much important for intellectual development of student. It enhances the quality of critical thinking and supports in the learning of different languages. National Education Policy 2020 also emphasizes on the mother tongue to instill among the learners a deep rooted pride in being Indian, not only in thought, but also in spirit, intellect and deeds. By applying the translation theories of Roman Jakobson and J. C. Catford on *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar*, it can be said that the translations of both the novels are interlingual translation and partial translation. In the translation of both novels, there are many Gujarati words that remain untranslated and included as a part of target language and that words add local colours in the translation of *Endurance : A Droll Saga* and *Akoopar*.

Works Cited :

- Dangar, Rupa B. "ECOFEMINISM : THE RELATIONSHIP BETWEEN WOMEN, ANIMALS AND NATURE IN DHRUV BHATT'S *AKOOPAR*". *Journal of Higher Education and Research Society*, Vol. 8, Issue-2, pp. 362-368.
- Dave, Mihir. "Strategies for translating dialectical features :A study of selected Gujarati novels in English translation". *shodhganga.inflibnet.ac.in*, <http://hdl.handle.net/10603/272257>
- Ganta, Tonia Grace. "Proficiency in mother tongue and its influence on communication skills in English at secondary level". *shodhganga.inflibnet.ac.in* , <http://hdl.handle.net/10603/377686>.
- "The Importance of Translation." *Lexika*, 19 Nov. 2021, <https://www.lexika-translations.com/blog/the-importance-of-translation/>.
- Joshi, Parth. "Cross-Cultural Translation and Untranslatability : A Critical Study of *The Infinite* as a Translation of Dhruv Bhatt's *Akoopar*". *Journal of Teaching and Research in English Literature*. Vol. 9, No. 2, April 2018, pp. 45-51.
- Joshi, Piyush, et al. (trans.) *Akoopar (Akoopar – The Infinite)*, TATVAM Publication, 2015.
- Kantak, V. Y. (trans.) *Endurance – a Droll Saga*. Sahitya Akadami, New Delhi, 1995.
- Kembaren, Farida Repelita Waty. "Translation Theory and Practice". repository . unusu.ac.id , 2018. <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://repository.uinsu.ac.id/5251/1/Translation%2520theory%2520and%2520practice-full.pdf&ved=2ahUKEwjm1aLXsMX9AhVt-DgGHbb1CGoQFnoECBAQAQ&usq=AOvVaw0LABWM982ECGYdsEDXTYD>
- Kulkarni S. K. "Theories of Translation." *unishivaji .ac. in*. 2014. https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://ir.unishivaji.ac.in:8080/jspui/bitstream/123456789/1995/7/07_Chapter%25202.pdf&ved=2ahUKEwJOiqX8sMX9AhVRCIqKHS1tAKcQFnoECAwQAQ&usq=AOvVaw2S88Ao9s6LIMs2a279W5Hj

“National Education Policy 2020”. *Ministry of Education*. n.d.,

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf&ved=2ahUKEwiy4_K-jsz9AhUxw3MBHfLjDt8QFnoECBMQAQ&usg=AOvVaw2VOhw52WTOK6owxeeFXyay

Accessed 28 Feb. 2023.

Nishanthi, Rajathurai. “Understanding of the Importance of Mother Tongue Learning”.

ResearchGate . Nov 2020.

https://www.researchgate.net/publication/345436020_Understanding_of_the_Importance_of_Mother_Tongue_Learning

Patra, Krushna Chandra. “MOTHER TONGUE AS THE MEDIUM OF INSTRUCTION AT SECONDARY LEVEL TEACHER EDUCATION PROGRAMME AND ITS IMPACT ON STUDENTS’ ACHIEVEMENT AND CAREER.” *A Peer Reviewed National Journal of Interdisciplinary Studies* Vol.2, 2017. pp. 66-71.

“Significance of Mother Tongue.” *Hindustani Tongue*, 31 Dec. 2201.

<https://hindustanitongue.com/significance-of-mother-tongue>

Vanza, Bharat G. “Investigation The English Translation of Manvi ni Bhavai”. *Open Access International Journal of Science and Engineering*. Vol. 3, Issue-3, March 2018. pp.54-57.

“योग एवं आयुर्वेद का संबंध”

Kachot Dharamben M.

प्रस्तावना :

योग एवं आयुर्वेद का विकास एवं प्रयोग सम्पूर्ण मानव जाती को स्वस्थ बनाते हुए मुक्ति के मार्ग की ओर अग्रसर करना है। इन दोनों विद्याओं का उद्गम एवं विकास भारत वर्ष में हुआ। योग एवं आयुर्वेद में संबंध को जानने के लिए हमें योग एवं आयुर्वेद का विस्तृत अध्ययन करना होगा क्योंकि योग एवं आयुर्वेद को जानने एवं समझने के उपरांत ही हम इनके सम्बन्ध समझने में सक्षम होंगे। जैसे योग के विषय में जाना की महर्षि पतंजलि कृत अष्टांग योग में यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान एवं समाधि नामक आठ अंग होते हैं तथा हठयोग के अंतर्गत षट्कर्म, आसन, मुद्रा-बंध, प्रत्याहार, प्राणायाम, ध्यान एवं समाधि नामक सप्त साधनों का उल्लेख आता है। इसी प्रकार आयुर्वेद शास्त्र में पूर्वकर्म, प्रधान कर्म और संसर्जन कर्म के रूप में तीन प्रमुख कर्मों को वर्णित किया गया है। पूर्व कर्म के अंतर्गत स्नेहन एवं स्वेदन कर्म का वर्णन आता है इन कर्मों के द्वारा शरीर एवं मन का शोधन करने के उपरांत रोगी पुरुष को स्वस्थ बनाने हेतु औषध चिकित्सा का प्रयोग आयुर्वेद शास्त्र में किया जाता है।

योग शास्त्र में व्याधि, सत्यान, संचय आदि नौ तत्वों को योग के बाधक तत्व की श्रेणी में रखा गया है जबकि इसके समान आयुर्वेद शास्त्र में आदिदैविक, आदीभावटिक एवं आध्यात्मिक कष्टों को जीवन के बाधक तत्व माना गया है। इसके साथ साथ मानव जीवन के धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष नामक चार पुरुषार्थ का उल्लेख आयुर्वेद शास्त्र में किया गया है। योग शास्त्र में योगी पुरुष हेतु औषधि, मंत्र, जप और तप से सिद्धि प्राप्त करने का उपदेश दिया गया है तो वही समान रूप से आयुर्वेद शास्त्र में वैद्य हेतु इसका उपदेश किया जाता है। जिस प्रकार महर्षि पतंजलि कृत अष्टांग योग में योग के आठ अंगों की व्याख्या की जाती है उसी प्रकार समान रूप में आयुर्वेद शास्त्र में भी अष्टविभाजन का वर्णन प्राप्त होता है जो की योग एवं आयुर्वेद में मूल समानता की ओर संकेत करता है। योग सूत्रों के अंदर अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष, एवं अभिनिवेश नामक पंचक्लेश को वर्णित करते हुए इन्हें बंधन का कारण एवं मानव जीवन में दुख व कष्ट की उत्पत्ति कारण बतलाया गया है। योग शास्त्र में इन क्लेशों का त्याग करने का उपदेश किया गया है। इसी प्रकार समान रूप से आयुर्वेद शास्त्र में इस विषय का सम्यक निरूपण आयुर्वेद के ग्रंथों में किया गया है तथा वैध को

इनके बचने एवं छोड़ने का उपदेश किया गया है। योगशास्त्र में चित्त प्रसाधन अर्थात् मन को प्रसन्न करने के उपाय में

“मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणम् सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणं भावनातशीतप्रसादनम्।”

मैत्री, करुणा, मुदिता एवं उपेक्षा नामक चार भावनाओं का उपदेश किया गया है। इन भावों को रखने से योगी साधक का मन प्रसन्न रहता है और योगी साधक पुरुष ईश्वर के चिंतन में लीन रहता हुआ मुक्ति के पथ पर अग्रसर रहता है। इसी प्रकार समान रूप से आयुर्वेद शास्त्र में महर्षि चरक वैद्य की उपरोक्त चार वृत्तियों का वर्णन करते हुए कहते हैं कि, मैत्री करुण्यमातैषु शक्ये प्रीतिरूपेक्षणम् ।

प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैधवृत्तिश्चतुर्विधा । (च.सू.9/26)

इस प्रकार महर्षि चरक रोगी के रोग को दूर करने के लिए जीव मात्र एवं औषधि से मित्रता, रोगी पुरुष के प्रति करुणा के भाव रखने का उपदेश करते हैं। साध्य रोगों की प्रेम एवं प्रसन्नतापूर्वक चिकित्सा का उपदेश करते हुए असाध्य रोगों के प्रति उपेक्षा के भाव रखने का उपदेश महर्षि चरक के द्वारा वैद्य को किया गया है। इस प्रकार योग एवं आयुर्वेद में मूल रूप से समानताएँ दृष्टिगोचर होती हैं। इसके साथ अष्टांग योग एवं आयुर्वेद की इन समानताओं का बिन्दुवार अध्ययन इस प्रकार है।

❖ यौगिक यम-नियम एवं आयुर्वेदोक्त सदवृत्त व आचार रसायन :

योग के मूल आधार अर्थात् एनआईवी के रूप में पाँच यम और पाँच नियमों का उपदेश किया गया है। अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य और अपरिग्रह नामक पाँच यम योग पुरुष के योगरूपी भवन को आधार प्रदान करते हैं। इसी प्रकार शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय और ईश्वर प्रणिधान नामक पाँच नियमों का पालन योगी पुरुष की योग साधना को गति प्रदान करता है। यम के द्वारा सामाजिक उत्थान एवं नियम के द्वारा व्यक्तिगत उत्कर्ष की प्राप्ति होती है। यम और नियम का पालन करने से योगी पुरुष की चित्त वृत्तियाँ शांत एवं स्थिर होने लगती हैं एवं योग साधना हेतु दृढ़ पृष्ठभूमि का निर्माण होता है। जिस प्रकार यम-नियम को महर्षि पतंजलि अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका का वहन करते हैं। दूसरे शब्दों में सदवृत्त एवं आचार रसायन का पालन किए बिना औषध चिकित्सा भी निष्प्रभावी सिद्ध होती है। इसके साथ साथ वैद्य को अपने जीवन में सदवृत्त एवं आचार रसायन का पालन अनिवार्य रूप से करना चाहिए। जिस प्रकार यम और नियम के पाँच पाँच भेद किए गये हैं ठीक इसी प्रकार सदवृत्त को वैयक्तिक, मानसिक, सामाजिक एवं नैतिक के रूप में अलग अलग भागों में बाँटकर

वर्णित किया गया है। रोगोपचार में सद्वृत्त की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण होती है। इसी प्रकार सद्वृत्त के समान श्रेष्ठ आचरण को रसायन के समान गुणकारी एवं लाभकारी मानते हुए आयुर्वेद शास्त्र में इनके लाभों को वर्णित किया गया है। इसके साथ साथ आयुर्वेद शास्त्र में दिनचर्या, रात्रीचार्य एवं ऋतुचर्या का उल्लेख भी स्वस्थ को उन्नत बनाई रखने के उद्देश्य से किया गया है। तात्पर्य यह है कि योगिक यम-नियम की तुलना आयुर्वेदोक्त सद्वृत्त एवं आचार रसायन के साथ की जा सकती है क्योंकि नाम भेद के साथ दोनों स्थानों पर मूल विषय एक समान है।

❖ यौगिक षट्कर्म एवं आयुर्वेदोक्त पंचकर्म :

हठयोग में शरीर शोधन हेतु धौति, बस्ती, नेति, नौली, त्राटक एवं कपालभाति नामक छह शोधन क्रियाओं का वर्णन किया गया है। जिस प्रकार योग में शरीर शोधनार्थ उपरोक्त षट्कर्मों को वर्णित किया गया है, ठीक उसी प्रकार आयुर्वेद में शरीर शोधन करने हेतु स्नेहन, स्वेदन, वमन, विरेचन एवं नस्य कर्म के रूप में पंचकर्म का उपदेश किया गया है। आयुर्वेद शास्त्र में वात, पित्त एवं कफ नामक त्रिदोषों को स्वस्थ का मूल आधार माना गया है। मानव शरीर में यह तीन दोषों की साम्यावस्था में रहते हुए सभी क्रियाओं का संचालन भली भाँति करते हैं किन्तु इसके विपरित इन दोषों के विकृत होने पर शरीर में विकार अर्थात् रोगों की उत्पत्ति हो जाती है। शरीर में इन तीन दोषों की न्यूनता एवं अधिकता को सम बनाने हेतु योग शास्त्र में षट्कर्म एवं समान रूप में आयुर्वेद शास्त्र में पंचकर्मों का उल्लेख किया गया है। योग के प्रमुख ग्रंथ हठयोग प्रदीपिका में षट्कर्म का उपदेश करते हुए योगी स्वातमाराम कहते हैं **मेदःश्लेष्माधिकः पूर्व षट्कर्मणि समाचरेत् ।**

अन्यस्तु नचरेतानि दोषणां संभावतः ॥ (हठयोग प्रदीपिका 2/21)

अर्थात् मेद और श्लेष्मा की अधिकता होने पर षट्कर्म का आचरण करे। जिन्हें मेद व श्लेष्मा की अधिकता नहीं है अर्थात् जिनके दोष समभाव में स्थित हैं वे इनका आचरण ना करे। इस प्रकार शरीर में त्रिदोष की विषमता एवं मेद व श्लेष्मा की अधिकता होने पर योगिक ग्रंथों में षट्कर्म का उपदेश किया गया है। समान रूप में आयुर्वेद शास्त्र में त्रिदोषों की विषमता के शमन एवं विषाक्त पदार्थों के शोधन हेतु वमन, विरेचन नामक प्रधान पूर्व कर्म एवं स्नेहन, स्वेदन, अनुवासन बस्ती, निरुद्ध बस्ती एवं रक्तमोक्षण नामक प्रधान कर्मों का उपदेश किया गया है। इन पंचकर्मों का उद्देश्य शरीर में रोगों को उत्पन्न करने वाले अर्थात् विकृत अवस्था को प्राप्त दोषों को प्राकृत अर्थात् सम बनाना होता है। इस प्रकार यह स्पष्ट

होता है की योग एवं आयुर्वेद दोनों ही स्थानों पर शरीर शोधनार्थ एवं वात, पित्त व कफ नामक त्रिदोषों को सम बनाने के उद्देश्य से क्रमशः षट्कर्म एवं पंचकर्म का उपदेश किया गया है।

❖ योगासन एवं आयुर्वेदोक्त व्यायाम :

योग के एक महत्वपूर्ण अंग के रूप में योगासनों का उल्लेख आता है। योग में शरीर को स्वस्थ लचीला एवं मन को एकाग्र बनाने के उद्देश्य से योगासनों का उपदेश योग के सभी प्रमुख ग्रंथों में किया गया है। प्राचीन काल से लेकर वर्तमान काल तक योगासनों की महत्ता एवं उपदेयता का वर्णन सभी योगिक ग्रंथों में किया गया है। विशेष रूप में योग चिकित्सा में योगासन का प्रयोग एक अचूक शस्त्र के रूप में किया जाता है। योग कर प्रमुख ग्रंथ योग दर्शन में महर्षि पतंजलि आसन को स्पष्ट करते हुए कहते हैं।

स्थिरसुखमासनम् ।(योगसूत्र 2/46)

अर्थात् स्थिरतापूर्वक एवं सुखपूर्वक किया गया अभ्यास आसन कहलाता है। योगासनों का सतत अर्थात् निरंतर अभ्यास करने से शरीर स्वस्थ, लचीला हल्का एवं अनेक प्रकार के रोगों से मुक्त बनता है। इसके साथ साथ योगासन मानसिक शांति प्राप्त करने के अपूर्व साधन है। योगासनों का अभ्यास करने से शरीर में दृढ़ता एवं स्थिरता के साथ स्फूर्ति का संचार होता है। योगिक ग्रंथों में शारीरिक एवं मानसिक लाभ प्राप्त करने हेतु योगासनों का उल्लेख किया गया है।

आयुर्वेद शास्त्र में योगासनों के समान लाभकारी अभ्यास के रूप में व्यायाम को वर्णित किया गया है। आयुर्वेद शास्त्र में व्यायाम को स्पष्ट करते हुए कहा गया है -

शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्धनी ।

दहव्यायाम संख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥(चरक संहिता 7/31)

अर्थात् शरीर की वह चेष्टा जो शरीर की स्थिरता के लिए की जाती है और जो शरीर के बल को बढ़ाने वाली होती है, व्यायाम कहलाती है। इसे मात्रापूर्वक करना चाहिए। इस प्रकार यह स्पष्ट होता है की योग एवं आयुर्वेद दोनों शास्त्रों में शारीरिक एवं मानसिक लाभ के लिये क्रमशः योगासन एवं व्यायाम को वर्णित किया गया है। यद्यपि योगासन एवं व्यायाम को करने की विधि अलग अलग होती है किन्तु इन दोनों अभ्यासों का मूल उद्देश्य एक समान है।

प्राणायाम एवं आयुर्वेदोक्त पंचप्राण :

योग में आसन के समान महत्वपूर्ण क्रिया प्राणायाम को वर्णित किया गया है। प्राणायाम का अभ्यास प्राण ऊर्जा में वृद्धि करने के उद्देश्य से किया जाता है। प्राणायाम को परिभाषित करते हुए महर्षि पतंजलि कहते हैं-

तस्मिन्सती श्वासप्रश्वासयोगतिं विच्छेदः प्रणायमः ॥(योगसूत्र 2/48)

अर्थात् आसन के सिद्ध हो जाने पर श्वास और प्रश्वास की गति में विच्छेद कर देना अर्थात् श्वास प्रश्वास को अलग अलग कर देने की क्रिया प्राणायाम कहलाती है। आयुर्वेद शास्त्र में वायु को प्राण की संगना से सुशोभित किया गया है। आयुर्वेद शास्त्र में प्राण को अत्यंत महत्वपूर्ण मानते हुए कहा गया -

वायुः यंत्रतन्त्रधरः ।

अर्थात् वायु यंत्र अर्थात् शरीर एवं तंत्र अर्थात् इनके कार्यों को धारण करने वाली है। यहा पर वायु का संबंध शरीर के साथ साथ मन से भी कहा गया है। प्राण, आपन, समान, उदान व व्यान नामक पांच भेदों से वायु शारीरिक अंग अवयवों को धारण करने के साथ साथ इनकी चेष्टाओं गतियों व कार्यों को नियंत्रित करने का कार्य करती है। इस शरीरस्थ वायु पर नियंत्रण स्थापित करना ही प्राणायाम कहलाता है। जिसका उल्लेख योग ग्रंथों के साथ साथ आयुर्वेद शास्त्र में भी प्राप्त होता है।

❖ **यौगिक धारणा, ध्यान, समाधि एवं आयुर्वेद :**

योग के अंतर्गत धारणा, ध्यान एवं समाधि को अंतरंग योग के रूप में वर्णित किया गया है। योगी पुरुष यम-नियम से अपनी योग साधना को प्रारंभ करते हुए धारणा, ध्यान और समाधि का सोपन करता है। धारणा, ध्यान एवं समाधि को योग के उच्चतम सोपन माना गया है। इन तीनों का किसी एक विषय में स्थित होना संयम कहलाता है जिसके फलस्वरूप योगी पुरुष को सिद्धि की प्राप्ति होती है। इस प्रकार योगसिद्धि प्राप्त करने में धारणा, ध्यान एवं समाधि अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका वहन करते हैं। आयुर्वेद शास्त्र में मानस रोगों की चिकित्सा करने के लिए धारणा, ध्यान एवं समाधि को अलग रूप में वर्णित किया है। आयुर्वेद शास्त्र के सुप्रसिद्ध आचार्य चरक मानस रोगों का चिकित्सा सूत्र बताते समय समाधि को वर्णित करते हैं। इसके साथ साथ समाधि से पूर्व ज्ञान, धैर्य और स्मृति का उल्लेख भी आचार्य चरक द्वारा किया गया है। इस ज्ञान, धैर्य और स्मृति का संबंध धारणा एवं ध्यान से ही

है। आचार्य चरक स्पष्ट करते हैं कि मानस रोगों से ग्रस्त मनुष्य को धर्म अर्थ व काम का ध्यान करना चाहिए। आचार्य चरकने योग विद्या से प्राप्त उच्च कोटी की प्रज्ञा बुद्धि का वर्णन सत्याबुद्धि के नाम से किया है।

➤संदर्भ सूची :

आयुर्वेद सिध्दांत रहस्य : आचार्य बालकृष्ण

आसन, प्राणायाम एवं मुद्रा बंध : स्वामी सत्यानंद सरस्वती

घेरण्ड संहिता : स्वामी निरंजनन्द सरस्वती

ज्ञानी भक्त कवि धीरो; अक तपास

વિશ્વાસ અરવિંદકુમાર ઉપાધ્યાય
પીએચ.ડી શોધ છાત્ર
ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ

વેદાંત દર્શન અને યોગ જેવાં પ્રમાણમાં મુશ્કેલ વિષય દર્શનમાં ઉચ્ચ કક્ષાની સિદ્ધિ હાંસલ કરનાર ધીરો ભગત મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની જ્ઞાન પીરસતી કવિતામાં અખાનો સબળ અનુગામી બની રહે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે મધ્ય યુગનો સમય પ્રજાજીવન માટે બહુધા સ્થિર ન હતો. 16 મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ આપણે ત્યાં રાજકીય અસ્થિરતાનો હતો. સામાન્ય પ્રજા બેવડી ભીંસમાં હતી. દરેકને લાગ્યું કે જો આવી પડેલી મુસીબતમાંથી બચવું હોય તો એકમાત્ર ઈશ્વર આરાધના જ શક્યતાની બારી છે. તો આવી જ માનસિકતાથી પ્રેરાઈને અભણ-અણસમજું વર્ગ અંધશ્રદ્ધા અને અધકચરા પરંપરાવાદી મૂલ્યો તરફ વળી ગયો હતો. સમાજમાં બધે જ અરાજકતા પ્રવર્તતી હતી. આવા સમયે જે થોડા સમજુ, ડાહ્યા જ્ઞાની પુરુષો, સંતો-ભક્તો હતા જેમણે પ્રજાને બધી રીતે સલામત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની ટેક લીધી. એનો અમલ કરી તેઓ સફળ પણ થયા. આવા તબક્કે આ કવિઓ, સંતો ભક્તો પાસે આધ્યાત્મિકતા ભજનોની સહજ સાધના અને યોગ સાધનાના માર્ગો સાવ સુલભ લાગ્યાં. જે સમજે જેવી રીતથી એને સમજાવીને તેમ. એ ન્યાયે નરસિંહ મહેતાથી ચાલેલી કવિતા અખા અને એના પછીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતામાં દરેક તબક્કે કંઈક ને કંઈક શિખામણ અને સાધના અર્પણ કરતી રહી છે.

ધીરા ભગતને જ્ઞાની કહેવા પડે એવી એમની રચના અને વિષય-વિચાર છે. જ્ઞાનમાર્ગની વાત થાય ત્યારે પહેલા જ તો ભીમ એના 'પ્રબોધપ્રકાશ'થી અને 'પ્રબોધબત્રીશી'થી માંડણ બંધારો ધ્યાનાર્હ બને છે. પછી તો દાદુ દયાળ, રામ ભક્ત, નરહરી, ભગવાનદાસ, ધનદાસ, ગોપાળદાસ, બુટિયો, અખો, પ્રીતમદાસ, ધીરો ભગત, નિરાંત મહારાજ, ભોજો ભગત, બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ, કવિ રત્નો, નરભેરામ, ગિરધર, લાલદાસ, જીવણદાસ, મૂળદાસ, રવિ ભાણ, ગૌરીબાઈ વગેરેમાં જ્ઞાનની અનોખી સંત પરંપરા વિકસે છે. આ બધામાં અખાને વિદ્વાનોએ જ્ઞાનનો વડલો કહ્યો છે અને ધીરાને જ્ઞાની કવિ કહ્યો છે.

વડોદરાના સાવલી ગામ નજીક ગોઠડા ગામમાં એમનો જન્મ બ્રાહ્મભટ્ટ (બારોટ) જ્ઞાતિમાં થયો હતો. ગોઠડાની એ સમયની ભૌગોલિક સ્થિતિ-પરિસ્થિતિમાં ધીરાનો ઉછેર થયો. માતા-પિતાના સાંનિધ્યમાં એ ભક્તિ તરફ ઢળે છે અને નાની ઉંમરે જ કોઈ સાધુના સંસર્ગે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મેળવે છે. ત્યારબાદ ગોઠડા ગામમાં જીભાઈજી શાસ્ત્રી પાસે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રનું સઘન જ્ઞાન મેળવે છે. જ્ઞાનની ઉપાસના અને ભક્તિમાં વેદ ચર્યાની વાતો સાંભળતા અને જીવનમાં એનો અમલ કરતાં કરતાં સમાજનું ને લોકનું અવલોકન કરતાં ધીરાને 17 વર્ષની આયુમાં મહીસાગર નદીના કોતરો અને વોકળાઓમાં ફરતી વખતે કોઈ સાંઈ-સંતનો ભેટો થઈ જાય છે. એમણે જે જ્ઞાન આપ્યું એમાંથી જ ધીરો જ્ઞાની બને છે. એટલે ધીરાને પ્રથમ જ્ઞાની કહેવો પડે. લોકોની એ સમયની રહેણીકરણી જોતાં તે સમયે ઉચ્ચ માર્ગે લઈ જવા વિવિધ પ્રકારની કવિતા ને પદો રચે છે. એમાં એ સર્વને શિખામણ સાથે જ્ઞાન પીરસે છે. એના સાથી ભક્તો અને અન્ય ભક્તો પાસે આ જ્ઞાન મોકલવાની રીત નોખી હતી. ધીરો જ્ઞાનવાણીની જે રચના કરતો તે વાંસની પોલી નળીમાં કાગળને ગોળ

વાળી દાટો મારી મહી નદીમાં તરતી મૂકી દેતો. આવી વાંસની નળીઓ તો વહેતા પાણીમાંથી એના ભક્તો અને એના ભાવકો કાઢી લેતા ને વાંચતા-ગાતા તથા જીવનમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

આપણને પ્રશ્ન થાય કે આ રીતે પહોંચેલી એની બધી રચનાઓ એકત્ર થઈને આપણા સુધી કેવી રીતે પહોંચી ? તો નવાઈ લાગે કે શું એના ભક્તો આવી દરેક રચના હસ્તગત કરી લેતા હશે ખરા ? બીજું કે આ રીતે અન્ય લોકો પાસે પોતાની રચના મોકલવાની યુક્તિ એને કેમ સૂઝી એ કોયડો પણ છે અને જવાબ પણ છે.

કહેવાય છે કે ધીરાએ ઘરસંસાર પણ ભોગવ્યો હતો. નાતરું કરીને લાવેલી પત્ની સાથે ધીરાને ખાસ મેળ પડતો નથી. એટલે તે એના કકડાટથી કંટાળી ભગત બની ગયો હોવાની શક્યતા નકારી શકાય એમ નથી. બીજી તરફ એની કુદરતી પ્રતિભામાં સંન્યાસી સાંઈએ સહકાર આપ્યો ને તે વેદાંત, યોગ, સાંખ્યવાદનું જ્ઞાન મેળવે છે. તેણે એ બધું પચાવ્યું હતું. કોઈ પણ મનુષ્ય હોય પછી તે અબુધ હોય કે ભણેલો હોય પણ સંસારની અથડામણ અને જાત અનુભવ મહાન જ્ઞાન આપે છે. એવી જ રીતે ધીરો પણ જ્ઞાની બન્યો છે એ વાત નકારી શકાય નહીં.

હવે એનો ગ્રાફ આમ બને છે કે તે પ્રથમ જ્ઞાની બને છે. પછી ભક્ત બને છે અને પછી કવિ બને છે. રમેશ એમ. ત્રિવેદી એ વાત નોંધે છે કે ભાદરવાના ઠાકોરે એમને આજીવિકાની સવલત કરી આપી હતી. એ બાબતની ચિંતા ન હોવાથી એમનો મોટાભાગનો સમય પદ, ભજન રચવામાં અને એનું ગાન કરીને ચિંતન-મનનમાં વીતતો હતો. આ ભક્તકવિને પોતાનું નામ થાય કે લોકો એમને કંઈ કહી એવી કોઈ આશા નહોતી. એમણે જે રચનાઓ કરી છે તે રચનાઓમાં આખ્યાન કૃતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પરંતુ એમની આ રચનાઓ તે સમયે બહુ પ્રચલન પામી નથી. તેમાં 'રણવજ્ર', 'અશ્વમેધ' અને 'દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણ' નો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જે પદો રચે છે તે લોકોમાં વધારે પ્રચલિત થાય છે. એ રચનાઓ 'કાફી' નામે વધુ લોકાયત દર પામી છે. પાંચ કડી અથવા 10 પંક્તિનો આ એક નાનકડો કાવ્યપ્રકાર છે. ખરેખર તો કાફી નામનો કોઈ કાવ્યપ્રકાર છે જ નહીં. કાફી નામનો એ સમયે પ્રચલિત એક રાગ છે. પણ ધીરા ભગતે એ રાગના ઢાળમાં એવી ગેય રચનાઓ બનાવીને પ્રચલિત કરી, તેથી તેની આમ મૌલિક કાવ્ય રચના બને છે. જેમ અખાના છપ્પા, પ્રેમાનંદના આખ્યાનો, દયારામની ગરબીઓ પ્રખ્યાત છે એમ ધીરાની કાફીઓ પ્રચલિત છે. કાફીનું એમના જેવું સર્જન એ પછી કોઈ કરી શક્યું નથી. આવી રચનાઓને એણે સુગેય, ધ્રુવપદવાળી, જ્ઞાનમાર્ગી બનાવી છે, એ નોંધપાત્ર બીના છે. જો કે બીજા દયારામ સુધીના સર્જકોએ એનું અનુસરણ કર્યું પણ કાફી તો ધીરાની જ. 'સ્વરૂપ', 'જ્ઞાનકક્કો', 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા', 'આત્મબોધ' અને 'જ્ઞાનબત્રીસી' ની રચનાઓ એમનો સર્જન વિશેષ છે. આ બધી જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાઓને લીધે જ તે જ્ઞાની કવિ બની રહે છે. આ બધી રચનાઓ માટે તત્ત્વજ્ઞાન પીરસે છે. 'સ્વરૂપ' ની કાફીઓમાં ગુરુ, માયા, મન, તૃષ્ણા, લક્ષ્મી, ચૌવન, કાયા વગેરેનું ઊડાણપૂર્વકનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. 'પ્રશ્નોત્તરમાલિકા' 217 કાફીઓ છે જે પ્રશ્નોત્તરરૂપે ગહન વેદાંતનું આત્મજ્ઞાન પ્રસ્તુત કરે છે. 'જ્ઞાનકક્કો' માં કક્કાના અક્ષર પ્રમાણે એક એક કાફી રચીને સંસાર અને ભક્તિ-વૈરાગ્યનું જ્ઞાન આપ્યું છે. 'જ્ઞાનબત્રીસી' ની બત્રીસ કાફીઓ વેદાંતના બ્રહ્મ, આત્મા, માયા વગેરેનું વર્ણન કરે છે. 'આત્મબોધ' માં આત્માનું સ્વરૂપ નિરૂપ્યું છે. કાફીઓની આ બધા વિષયોની વાતો ધીરાને વેદાંતના અભૂતપૂર્વક જ્ઞાની તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે છે.

ધીરો કહે છે કે, જો મનુષ્યએ મોક્ષ મેળવવો હોય તો જ્ઞાન અને કર્મ બેઉ બાબતો આવશ્યક છે. કર્મ કરતાં જ્ઞાનની ઉપાસનામાં જ આત્માને આત્માનો ગુરુ બનાવવાનો છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને મદ મત્સર જેવાં જીવનના મોક્ષના આડે આવતાં દુશ્મનોને દૂર કરવા હોય તો અહિંસા, સમતા અને શાંતિ તથા તપ, શૌચ, અમત્સર સાર છે એમ તે કહે છે. ધીરા ભગતના મતે આસક્તિ એ બંધન છે અને અનાસક્તિ એ મુક્તિ છે. ધીરાએ આ જગતના મિથ્યા તત્ત્વ ઉપર પણ ખાસ ભાર મૂક્યો છે અને આ જગતનું જે સંચાલન કરે છે તે બ્રહ્મ જ સર્વત્ર સત્ય છે. એટલે તો ગૂઢ વાણીમાં આ વાત સમજાવી છે.

તરણા ઓથે ડુંગર રે, ડુંગર કોઈ દેખે નહીં;

અજાજૂથ માંહે રે, સમરથ ગાજે સહી.

સિંહ અજામાં કરે ગર્જના, કસ્તૂરી મૃગરાજન,

તલને ઓથે જેમ તેલ રહ્યું છે, કાષ્ઠમાં હુતાશન

દધિ ઓથે ધૂત જ રે, વસ્તુ એ છૂપી રહી.

આપણી આંખ બધું જ જોઈ શકે છે પણ જો આંખ નજીક એક નાનું તરણું મૂકી દઈએ તો સામે ઊભેલો ડુંગર કે સાગર પણ દેખાતો નથી, એમ આ ચર્મચક્ષુ આગળ સંસારના મોહરૂપી તરણું છે. એટલે પરબ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી. ધીરાએ આ પરમતત્ત્વની હયાતી ઉપરોક્ત પંક્તિમાં જુદાં જુદાં ઉદાહરણરૂપે સમજાવી છે.

ધીરા ભગતની આ કાફીની રચનાઓમાં બીજી એક વાત એ કહી છે કે જે લોકો ધર્મ અને સંપ્રદાયના વાડા બનાવી બેઠા છે તે બરાબર નથી. આવી વાડાબંધીનો ધીરો સખત વિરોધી છે. એ બાબત સમજાવવા એ ગાય, ભેંસ અને વાઘના ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે.

“અજાનો વાડો, ફૂકડીનો વાડો,

ગાયોનો વાડો, વળી ભેંસુનો વાડો,

અબંધ સવારી બંધમાં નાવે,

મુંને વાઘનો વાડો દેખાડો.

વાત સરળ અને કેટલી સાચી છે. ગાયો, ભેંસોના વાડા હોય. જે પરમતત્ત્વના ઉપાસક હોય તે તો મુક્ત રીતે વાઘની જેમ ફરતાં હોય છે. આવી વાડાબંધીની સાથે ધીરો મૂર્તિપૂજાનો તથા દંભ દેખાડવાનો પણ વિરોધ કરે છે, એ બાબત આ પંક્તિઓથી ફલિત થાય છે.

“મૂર્તિ પૂજવી મનથી માઠી જો” અને “દુનિયા તો દીવાની રે, બ્રહ્માંડ પાખંડે પૂજે, કર્તા વસે પાસે રે, મૂરખને નવ સૂઝે.” ધીરા ભગતની આવી કાફી રચનાઓ સરળ અને લોકગમ્ય ભાષામાં રચાય છે. તેથી લોકોમાં પ્રસરણ અને પ્રસાર પામી છે. એમની એક એક પંક્તિની સરળતા શબ્દોમાં આબાદ ઊભાઈ છે. ધર્મ,

પાખંડ, મનુષ્યના અજ્ઞાન, મૂર્ખાઓને તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં ભગવાનને પૂજતા લોકો પર અખાની જેમ ધારદાર પ્રહારો કર્યા છે. જુઓ –

“ઝાંઝવાનું જળ જોઈને, બાઝ્યો જૂઠી બાજી”

“કરમાં માળા ઝાલી રે, મૂરખ જ્યારે સૂતો મરવા.”

“જેને રામ રાખે, તેને કોણ ચાખે ?”

“હરિનો મારગ એ ખાંડાની ધાર છે.”

“હિંમત હથિયાર બાંધી રે, સત્ય લડાઈએ લડવું છે.”

“થાણેદાર થયા રે, થાણાને રાખો ઠેકાણે.”

“મન તુંહી તુંહી બોલ રે, આ સુપના જેવું તન તારું.”

આ રીતે ધીરા ભગતની કાફીઓ લાઘવથી વિશિષ્ટ રીતે કોઈ એક ભાવ, પરિસ્થિતિને ધૂંટીને રજૂ કરે છે. જો ધીરાએ આપેલા જ્ઞાન પ્રમાણે કોઈ અમલ કરી વર્તે તો તેને શૂન્યશિખરની અનુભૂતિ થયા વગર ના રહે. એ વાત કરતાં તે લખે છે.

“શૂન્ય શિખર પર અજર-અમર નર,

વિશ્વંભર રાજ બિરાજે

સહસ્રદલ કમલ પર કરે લીલા ત્યાં,

અનહદ છંદે વાજાં વાજે.”

ધીરો ભગત ઉપરોક્ત પંક્તિમાં યોગસાધનાની પ્રક્રિયા અને એના તબક્કાની વાત કરે છે. મનુષ્ય શરીરમાં યોગસિદ્ધિ મેળવવા સાત ચક્રોનું ભેદન જરૂરી છે. જે મનુષ્યની કરોડરજ્જુના ભાગ નીચે કુંડલીની શક્તિ રહેલી છે તે જાગ્રત થઈને કપાળ આગળ મસ્તિષ્કમાં આવેલા આજ્ઞાયક આગળ સ્થિર થાય તો મનુષ્ય પરમ તત્ત્વને પામી જાય છે. એ બાબતનો નિર્દેશ છે જે લોકોની સમજ પૂરેપૂરી ઊઘડી નથી, જેઓ અજ્ઞાની છે તથા જે લોકો મિથ્યાચાર કરે છે તેમની ઉપર પ્રહાર કરવા આ જ કાફી સ્વરૂપમાં તે સંત કબીરની જેમ અવળવાણીનો ઉપયોગ કરે છે. અવળવાણી એટલે ઊલટી રીતે સત્યની ઝાંખી કરાવવી. આવી અવળવાણીથી અભિવ્યક્તિ અસરકારક બને છે. તથા નર્મ મર્મ થાય છે. હળવું પણ ગંભીર હસવું આવી જાય છે. આ પ્રકારની રચનાઓ સામાન્ય જનને ગમ્મત પણ કરાવી જાય છે. ખરેખર તો આ અવળવાણીમાં તે સીધો ઉપદેશ કરવા જ માંગે છે. લગભગ બધાને ખબર છે એ પંક્તિઓ જુઓ –

“અંબાડીએ ગજરાજ ગળિયો,

ઘોડાને ગળી ગયું જીણ,
વસ્ત્ર ઉપર વાડ સુકાણી,
સમુદ્રને ગળી ગયું ફીણ.”

જોઈ શકાય છે કે હાથી ઉપર મૂકેલી અંબાડીની શોભા ઉપર બધાનું ધ્યાન પડતું હોય છે. પણ એના ઉપર એ છે જે ગજરાજ કોઈને દેખાતો નથી. ઘોડા પર નાખેલા જીન પર એની શોભાને લીધે ઘોડો દેખી શકાતો નથી. ખરેખર તો વાડ ઉપર કપડું સૂકવીએ પણ અહીં વાત જુદી જ દિશાએથી કહેવામાં આવી છે. આ બધામાં વાંકી રીતે સત્ય કહેવાની વાત નિરૂપાય છે. બીજી એક રચના જુઓ-

સસલું શાણું થઈને રે, સિંહને નાખો પેટમાં
અંબકળીએ શ્રીફળ લાગ્યા, કદડીએ કેરીઓની લૂમ.
નાગરવેલે દ્રાક્ષ બીજોરાં, એવી શોભા બની છે ખૂબ,
ધીરાના ઘણી આવો રે, ગોવિંદ રહ્યાં આ ઘટમાં.”

આવી રચનાઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ચમત્કૃતિ સઘાતી જોઈ શકીએ છીએ. ચમત્કારની સાથે અદ્ભુત અને નવાઈ લાગે, આત્મામય બની જવાય એવી વાતો જ્ઞાન માટે થઈ છે એ નોંધવું જોઈએ.

સમાજના લોકો આજે પણ ભજનમંડળીઓ બેસાડે છે ત્યારે ધીરાની, કબીરની અવળવાણીનો ઉપયોગ અચૂક કરે છે.

સસરો પારણિયે ને
વહુજી ઝુલાવે.

સમગ્ર રીતે જોતાં ધીરો ભગત વેદાંતના જ્ઞાન સાથે ઊંચી વાતો સરળ રીતે કહી દે છે. તે લોકોને વાત સમજાવવા માટે રોજબરોજના જીવનમાંથી ધરગથ્યું પદાવલી લઈને તો કદીક એવી જ ધરેલું ઉપમાઓ આપીને ગૂઢ રહસ્ય સમજાવે છે. વકવાણી અને રૂપકોનો બખૂબી ઉપયોગ કરી લે છે. વિષય વિચાર પ્રમાણે ક્યારે તે વેધક વાણીનોય પ્રયોગ કરે છે. કશું જ પછવાડે નહીં કહેવાનું જે કહેવું હોય તે મોઢામોઢ જ ચોપડાવી દે છે. એની રચનાઓમાં તે ધર્મના નામે ધર્તિંગ કરતાં લોકોને બરાબરના આડા હાથે લઈ નાખે છે. એટલે ધીરાને આખાબોલો જ્ઞાની કહી શકાય. ધીરા ભગતની આ કાફીઓ તો જ્ઞાન અમૃતની પ્યાલીઓ છે એમ કહેવાય છે. સમસ્ત રચનાનું આકલન અને મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ ત્યારે ધીરામાં કબીર, અખો અને ભોજાનો સમન્વય થતો જોઈ શકાય છે. એમ કરીને તે આત્મજ્ઞાનનો કવિ બની રહે છે.

સંદર્ભો

1.મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી

- 2.મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક
- 3.સમીક્ષાલોક, ડૉ. બહેચરભાઈ પટેલ
- 4.ધીરા ભગતના પદો, સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.

“An Analytical Study of District wise Forest Coverage in Gujarat”

**Researcher Name:
Verchand Ramesh Naran**

Assistant Professor in Economics,
R.R.Lalan College- Bhuj

Abstract

The forest cover in Gujarat was around 11.47% of its geographical area. This forest cover is distributed across various districts, with some having higher percentages of forest cover than others. The forest types in Gujarat include tropical dry deciduous forests, thorn forests, and mangrove forests along the coastline.

Key Words: Environment, forest cover, Mangrove

Introduction

Gujarat is the western most State of the country having the longest coastline among the Indian States. The geographical area of the State is 1,96,244 sq. km, which is 5.97% of the geographical area of the country. The State lies between 20°07'N to 24°43'N latitude and 68°10'E to 74°29'E longitude and has international border with Pakistan in the North. It shares border with Rajasthan in the north and the northeast, Madhya Pradesh in the east and Maharashtra and Dadra & Nagar Haveli in the south. Physio graphically the State can be divided into three distinct regions viz the peninsula, traditionally known as Saurashtra which is a hilly tract with low hills, Kachchh on the north-west which is barren and contains the famous Rann of Kachchh and the mainland, extending from the Rann of Kachchh and the Aravalli hills to the river Daman Ganga and consists of plains with alluvial soil. Climate of the State is moderate with mean temperature ranging from 25°C to 28°C and the average annual rainfall from 800 mm to 1,000 mm. The State has 26 districts out of which 8 districts are tribal. As per the 2011 census Gujarat has a population of 60.44 million accounting to 4.99% of India's population. The rural and urban population constitutes 42.60% and 57.40% respectively. Tribal population is 14.75% of the State's population. The population density of the State is 308 per sq km which is lower than the national average. The 19th Livestock census 2012 has reported a total livestock population of 27.12 million in the State

A Brief Overview of Forestry Scenario

The unique features of the State of Gujarat are the climatic and geomorphologic conditions such as the largest coastline in the country, the saline deserts of Rann, grasslands, wetlands etc. These factors have bestowed the State with rich floral and faunal diversity. The Asiatic lion and Wild Ass have their last reserve in the forests of Gir and the Little Rann of Kachchh respectively in Gujarat. As per Champion & Seth Classification of Forest Types (1968), the forests in Gujarat belongs to four Type Groups which are further divided into 25 Forest Types. Recorded Forest Area (RFA) in the state is 21,647 sq. km of which 14,373 sq. km is Reserved Forest, 2,886 sq. km of Protected Forest and 4,388 sq. km of Unclassed Forests. In

Gujarat, during the period 1st January 2015 to 5th February 2019, a total of 2,009.30 hectares of forest land was diverted for non-forestry purposes under the Forest Conservation Act, 1980 (MoEF & CC, 2019). As per the information received from the state during the last two years a total of 75,672 ha of plantations were raised in the State. Four National Parks, 23 Wildlife Sanctuaries and one Conservation Reserve constitute the Protected Area network of the State covering 8.83% of its geographical area.

Research Methodology

Secondary Data is used in research papers

Forest Cover of Gujarat

The Forest Cover in the State is 14,925.87 sq. km which is 7.61% of the State's geographical area. In terms of forest canopy density classes, the State has 377.68 sq. km under Very Dense Forest (VDF), 5,032.19 sq. km under Moderately Dense Forest (MDF) and 9,516 sq. km under Open Forest (OF). Forest Cover in the State has increased by 68.54 sq. km as compared to the previous assessment reported in ISFR 2019.

(in sq. km)

Class	Area	% Geo-graphical Area
Very Dense Forest (VDF)	377.68	0.19
Moderately Dense Forest (MDF)	5,032.19	2.56
Open Forest (OF)	9,516	4.85
Total	14,925.87	7.60

District Wise Forest Cover in Gujarat

(in sq km)

District	Geo-graphical Area	Very Dense Forest	Moderately Dense Forest	Open Forest	Total	% Geo-graphical Area
Ahmadabad	8107	0	10.56	103.05	113.61	1.40
Amreli	7397	0	64.69	200.49	265.18	3.58
Anand	3204	0	6.17	27.81	33.98	1.06

Banas kantha	10743	0	354.78	461.93	816.71	7.60
Bharuch	6509	0	56.02	216.93	272.95	4.19
Bhavnagar	10034	0	47.28	245.27	292.55	2.92
Dahod	3642	1	115.06	405.98	522.04	14.33
Gandhinagar	2140	0	9.4	90.69	100.09	4.68
Jamnagar	14184	0	53.7	423.55	477.25	3.36
Junagadh	8831	15	938.1	785.73	1738.83	19.69
Kachchh	45674	0	282.89	2156.59	2439.48	5.34
Kheda	3953	0	15.04	72.95	87.99	2.23
Mahesana	4401	0	10.72	153.61	164.33	3.73
Narmada	2817	20	442.8	464.43	927.23	32.92
Navsari	2246	18	121.95	222.13	362.08	16.12
Panch mahal	5231	0	201.71	531.08	732.79	14.01
Patan	5792	0	0.89	97.46	98.35	1.70
Porbandar	2316	0	16.15	110.12	126.27	5.45
Rajkot	11198	0	2.64	153.64	156.28	1.40
Sabar katha	7394	29	298.61	483.97	811.58	10.98
Surat	4549	5	285.08	209.05	499.13	10.97
Surendra Nagar	10423	0	5.78	157.06	162.84	1.56
Tapi	3139	79.68	469.28	236.38	785.34	25.02
The Dang	1766	210	739.82	404.26	1354.08	76.67
Vadodara	7546	0	139.5	452.71	592.21	7.85
Valsad	3008	0	343.57	649.13	992.7	33.00
Grand Total	1,96,244	377.68	5032.19	9516	14,925.87	7.61

- Forest coverage under Very Dense Forest is Highest in The Dang District term of area and percentage.
- Forest coverage under Moderately Dense Forest is Highest in The Dang District term of area and percentage.
- Forest coverage under Open Forest is Highest in kachchh District term of area.
- Forest coverage is highest in Kutch district in terms of area and highest in Dang district in terms of percentage while lowest area and percentage of forest coverage is in Anand district.

Steps to increase forest coverage in Gujarat

Improving forest cover involves a combination of conservation, restoration, and sustainable management practices. Here's a path to consider:

1.Assessment and Planning:

Evaluate the current forest cover status, identifying areas with low cover and high conservation value. Develop comprehensive forest management plans, considering ecological, economic, and social factors.

2.Conservation:

Implement strict protection measures in ecologically sensitive areas to prevent further degradation. Enforce anti-deforestation laws and regulations, imposing penalties for illegal logging and land conversion.

3.Reforestation and Afforestation:

Identify suitable areas for reforestation and afforestation projects, involving local communities and stakeholders. Plant native tree species that are adapted to the local environment and promote biodiversity.

4.Agroforestry and Sustainable Land Use:

Promote agroforestry, integrating trees into agricultural landscapes for increased productivity and ecosystem benefits. Encourage sustainable land use practices that balance economic activities with conservation goals.

5.Community Involvement:

Engage local communities in forest management and conservation efforts, considering their traditional knowledge and needs. Establish community-based forest management models to ensure long-term stewardship.

6.Education and Awareness:

Raise public awareness about the importance of forests for environmental, economic, and cultural reasons. Educate communities about sustainable forest use and the benefits of maintaining healthy ecosystems.

7.Policy and Governance:

Strengthen forest governance by developing and enforcing effective policies and regulations.

Promote legal frameworks that recognize and protect the rights of indigenous and local communities.

8.Technological Solutions:

Use technology such as remote sensing and geographic information systems (GIS) for monitoring and managing forests. Implement early warning systems to detect and respond to threats like wildfires and illegal logging.

9.Partnerships and Funding:

Collaborate with international organizations, NGOs, and private sector entities to access funding and technical expertise. Explore mechanisms like carbon trading or payment for ecosystem services to finance conservation efforts.

10.Long-Term Monitoring and Adaptation:

Regularly monitor changes in forest cover, biodiversity, and ecosystem health. Adapt strategies based on new information and changing environmental conditions.

Remember that improving forest cover is a complex and ongoing process that requires commitment from governments, communities, businesses, and individuals. It's crucial to strike a balance between conservation and sustainable development to ensure the well-being of both ecosystems and human populations.

Reference:

- 1.State of Forest report, (2021) Ministry of Environment, Forest & Climate Change, Government of India.
- 2.Prusty Bak, Chandra R. and Azeez P., Wetland Science: Perspective From South Asia.
- 3.Harold E. Brukhart, Thomas E. Avery and Bronson P. Bukkock, (2018) Forest Measurement.

Public Administration and District and Divisional Administration

Dr.Jagruti K. Pandya

**Head of the Department
Department of Public Administration
Kachchh University Bhuj – Kachchh**

Introduction:

Public Administration has gained immense importance since the emergence of Administrative state. In Ancient Greek, Roman and Indian political system gave more importance to the concept of Administration. It covers the meaning of public administration and detailed study on field Administration. Public Administration is the bridge between government and society. Public Administration is the Detailed a systematic execution of public law. Every particular application of law is public administration. Public administration is a pillar and cooperative effort of a group of people in pursuit of common objective in the process of managing public affairs.

Public Administration is a newly emerged discipline compare to other Social Science's discipline. Public Administration has gained immense importance since the emergence of Administrative state. In Ancient Greek, Roman and Indian political system gave more importance to the concept of Administration. Kautily's "Arthasathra" contributed large scale in the administrative system; it deals every aspect of the state and its relation to subjects. In simple sense Public Administration is state mechanism. In every Political System administration have significant role.

Definition: Public administration is formed by two different terms, public and administration. It comes from Latin word "Administer" which means to serve people. Literally, the term "administration" means management of public or private affairs. The word Administration has been derived from the Latin words 'ad' and 'ministrare' which means to serve. In simple language it means the 'management of affairs' or 'looking after the people'. In simple language it means the 'management of affairs' or 'looking after the people'. In general sense Administration can be defined as the activities of groups co-operating to accomplish common goals. It is a process of management which is practiced by all kinds of organizations from the household to the most complex system of the government.

Public Administration is the detailed a systematic execution of public law. Every particular application of law is public administration. –According to Woodrow Wilson (1887), Father of Public administration is as detailed and systematic execution of public law; every particular application of general law is an act of administration.

- Luther Gulick says that Public administration is the action part of government, the means by which the purposes and goals of government are realized. It is that part of the science of administration which has to do with Government and thus concerns itself primarily with the executive branch where the work of the government is done.
- Felix A. Nigro and Lloyd G. Nigro (1989) Public administration is a cooperative effort of a group of people in pursuit of common objective in the process of managing public affairs.
- Dwight Waldo defines Public Administration as 'the art and science of management as applied to the affairs of state'.
- Kautily's "Arthasathra" contributed large scale in the administrative system; it deals every aspect of the state and its relation to subjects. In simple sense Public Administration is state mechanism. In every Political System administration have significant role.

- According to L. D. White, Administration was a 'process common to all group effort, public or private, civil or military, large scale or small scale'. Public administration is "centrally concerned with the organization of government policies and programmes as well as the behavior of officials (usually non-elected) formally responsible for their conduct. Generally Public Administration has been used in two senses. In the wider sense it includes all the activities of the government whether falling in the sphere of legislature, executive or judicial branch of the government, in the narrow sense Public Administration is concerned with the activities of the executive branch only. L D White observes, "Public Administration consist of all those operations having for their purpose the fulfillment or enforcement of public policy".
- Pliffner defines It would seem that "Public Administration consists of getting the work of government done by co-ordinating the efforts of the people so that they can work together to accomplish their set tasks".

Scope of Public Administration: Public administration is an evolving applied social science. It is still in the process of evolution. Public administration is an activity done by the human beings for human beings living in the society. As in the case of its definition there is also argue over the scope of public administration between the traditional and modern views of the followers.

Public administration has been used in two views first one is traditional and second one is modern. In traditional view public administration includes the activities of only execution. "Public administration is knowledge of the field covered by POSDCORB, the other one is knowledge of the subject matter in which these techniques are applied. Both must be good to make an effective tool". We also discuss on Field administration. Field administration consumes Role of District collector, Police administration, Municipal administration, Panchayati raj and local government.

Traditional view: The traditional writers restricted the scope of public administration to the executive branch of government only. In narrow sense public administration covers the primarily the organization, personnel, practices and procedures essential to effective performance of the civilian functions entrusted to the executive branch of the government.

Modern view: The modern writers have extended the scope of public administration to all the three branches of government, according to them; public administration is the whole government in action. In a democracy all major administrative policies from the legislative in the form of laws and the legislature also exercise control over administration with the view to see that the policies are implemented as it intends. The judiciary has the power to restrain public administration from the unconstitutional, illegal and arbitrary acts. Therefore, all three branches of government are part of the study and practice of public administration. It's an activity and discipline.

LOCAL ADMINISTRATION

Local administration is the pillar of Public Administration. As the Directorates are concerned with policy execution, and execution of policy takes place in the field (district, block and village stage), so the need arises for them (Directorates) to make intermediate stage administrative agencies to coordinate and supervise the field operations. This intermediate stage administrative set-up flanked by the State Headquarters (the Directorate) and the

District are referred as Local Administration'. Each region is comprised of a number of districts; therefore a region is a real unit below the State and above the District stage.

Significance:

- The Local Administration permits more delegation and speedier disposal of business. It lightens the workload of the Head of Department; permits him to concentrate on general policy issues affecting the State, and allows a detailed examination of the troubles, which are of scrupulous relevance to specific region. It also facilitates better coordination and supervision of the programmes being executed at the district stage.
- ARC Revise Team Report on District Administration (1967) explains the significance of the local administrative set-up for a State. —Mainly States in India are comparatively large, both in area and population. The six largest States together cover almost 61 per cent of the area of the country. In such large States, there are wide variations in the socio-economic and geographical characteristics of each region. This is the need for a local stage in the administrative set-up. On the one hand, policy formulation and coordination can be better achieved at a stage intermediate flanked by the District and the State Government; on the other, the State Government being comparatively remote from the locale of policy implementation, cannot assess local troubles in their proper perspective. It is in these circumstances that the services of senior and experienced administrators are needed at an intermediate stage, flanked by the policy formulation stage at the State Headquarters and the implementing stage in the district.

Mainly Departments in a State maintain Local Headquarters in these intermediate geographical territories. These territories do not bear a common name, and are not geographically coterminous in respect of the several Departments at the State stage. Majority of States are divided, (revenue and general administration) into real units described divisions'.

A Divisional Commissioner who coordinates and supervises the work of the District Collectors under his jurisdiction Heads each division. Likewise, the Police Department at the State Headquarters has Deputy Inspector General at the intermediate stage. These territorial divisions in respect of the Police Department are described ranges'. This range 'may be coterminous with the Commissioner's Division. Where the workload of a Department does not warrant this; the intermediate territorial unit may not be coterminous with the Commissioner's Division. Therefore, the Forest Department divides the State into intermediate geographical territories (also) described ranges 'in deciding the geographical area of range. To take one more instance, the State stage Irrigation Department has Superintending Engineer at the local stage, which is in charge of the Executive Engineers of his region.

The function of the local stage officer is supervision and coordination of the work of district stage functionaries of his Department. The significant functions of the Local Officer are mentioned below:

- The Local Officer also performs the significant function of setting norms and standards for the comparatively young district stage officers and he ensures that these norms and

standards are kept through an elaborate system of inspections, reports and returns, directives and periodic meetings with the district stage functionaries.

- The Local Officer keeps himself and the State Headquarters informed about difficulties or troubles, which the functionaries at the lower geographical formation may face through on the spot inspection. He also initiates measure for their rectification. Also, he is responsible to ensure that the targets are achieved.
- He maintains an active touch with the Panchayati Raj Institutions under his jurisdiction.

DIVISIONAL ADMINISTRATION:

Administrative organization at the sub-state stage in the country is not uniform. Broadly, there are two dissimilar systems. Firstly, the State is divided into a few divisions, each division consisting of a few districts. In this system, the Divisional Commissioner is the Head of the Division and acts as a link flanked by the District Administration and the State Government. He is the highest authority at district level. In the second system, where there are no divisions; the District Administration directly deals with the State Government without any intermediary in flanked by.

The number of districts is the range 'or region 'of the Police or Education Department is not one and the same. The local offices are recognized irrespective of the subsistence or divisional set-up. History, tradition and usefulness are basically responsible for the development of divisions in the public administrative structure. The division may consist of three or four or even more districts depending upon the size of the district. The size of the division,, both in conditions of area and population, varies from division to division within the State.

The Divisional Commissioner is the highest executive authority in the division. He supervises the administration and implements the policies of the State. Mostly, revenue and development departments, the public sharing system and welfare departments are under the control of the Divisional Commissioner. He acts as the Revenue Commissioner of the division exercising delegated power from the relevant Acts. He reviews the working of the revenue administration like collection of revenue and takkavi loans and inspects revenue offices periodically. As a Head of rural development administration, he is measured as Divisional Development Commissioner. All rural development departments, including Panchayati Raj Institutions, work under his control. He reviews the programmes and activities linked with agricultural development, cooperation etc. relating to rural development. He supervises and controls all the municipal institutions as well. He is expected to review the whole gamut of development activity in the division. He presides over the divisional coordination committee meetings and reviews the progress of dissimilar departments. Like the Deputy Commissioner, he is in constant touch with the people and tries to redress their grievances.

This clearly designates that the Divisional Commissioner is a significant functionary and the mainly significant tasks at divisional stage are entrusted to him. Based upon the experience, two dissimilar viewpoints exist about the usefulness or otherwise of Divisions and the Divisional Commissioners. The first view is that the division has proved as a useful tier of administration and that it should be strengthened. The protagonists of this

view argue that there is a need for decentralizing more power to him so that he can give effective leadership to the District Administration. The district is too large for the State Government to exercise effective control.

It is also argued that the District Collectors or Deputy Commissioners are relatively young and so the attendance of Divisional Commissioner is necessary with whom they can interact regularly for guidance and advice. For these reasons they emphasize the need for continuing and strengthening the divisional administration. Divisional administration is measured to be very useful territorial administration. This can be done in three ways viz., i) through greater delegation and decentralization, ii) entrusting the coordination functions to the Divisional Commissioner; and iii) using the Divisional Commissioner as an advisor in policy-formulation.

Divisional Commissioner:

- Supervision and control at an intermediate stage is warranted through administrative needs and the nature of work devolving on the organization.

The mainly significant of the local stage functionaries is the Division Commissioner.

Position and Scope of the Office:

- The Divisional Commissioner supervises the work of the District Collectors under his charge. He is the coordinator at the divisional stage of a wide range of activities such as law and order administration, development administration, rural development as well as revenue administration. So, the Divisional Commissioner occupies a place of special significance in the intermediate (local) stage administrative set-up.

- Chequered Career of the Institution:

The office of Divisional Commissioner in the country has had a chequered career. It has seen a succession of abolitions and revivals in several States since independence. Madhya Pradesh and (old) Mumbai States had abolished it in 1948 and 1950 respectively. Though, both revived the commissioner ship - Madhya Pradesh in 1956 and Mumbai in 1958. Rajasthan abolished the institution in 1961. Uttar Pradesh went halfway; it reduced the number of Commissioners and enlarged their geographic jurisdiction. Soon thereafter, though, it restored the status quo. Likewise, the commissionership was abolished in Maharashtra, but was subsequently revived.

- Functions of Divisional Commissioner:

1. The Divisional Commissioner is the overall local officer giving guidance to district stage officers and providing feedback and advice to the State Headquarters.
2. Mainly, he remains involved in coordination, supervision, inspection, and appellate work offices within his division. All correspondence to State Government, in regard to revenue matters, is channeled through him. He has responsibilities in regard to land reforms also.
3. The Commissioner has also responsibilities in the sphere of rural development.
4. In the sphere of Local Self-Government, both rural and urban, the Commissioner has been given sure power.
5. The Commissioner shoulders direct responsibility in regard to law and order in his division. He is the Head of the law and order administration in the territory under his command.

The office of the Commissioner has aroused much controversy. Two separate schools of thought appear to have appeared, one in its defense and the other against it. Those who support its cause argue that creation of a strong intermediate tier of administration would encourage decentralization and bring State administration physically and psychologically closer to people at the grassroots stage. Besides, improved coordination and supervision of the field establishment would be achieved. Those who argue against it and recommended its abolition maintain that the creation of an intermediate stage of administration curbs the initiative and responsibility of the district functionaries. The States where the institution of divisional Commissioners exists has not achieved any marked improvement in efficiency, or speed in disposal. Even ‘coordination’ does not appear to have achieved any worthwhile results. Besides, as the Ministers nowadays tour the districts regularly, as a result the troubles of coordination are easily noticed. The Collector can easily get in touch with the Headquarters, in case of need, due to facilities for speedy communication.

CONCLUSION:

This is true that the powers and functions vested in PRIs vary from state to state. The provisions of Constitution combine representative and direct democracy into a synergy and are expected to result in an extension and deepening of democracy in India. Hence, panchayats have journeyed from an institution within the culture of India to attain constitutional status. This is one the major democracy in the world where village stage democratic structures are functioning for their development.

REFERENCES:

www.eiilmuniversity.ac.in

Public Administration: Meaning, Scope and Its Nature Ishwor Thapa MPA Student, Public Administration Campus, Tribhuvan University, Balkhu, Kathmandu

Modern UGC NET Political Science, 2004 Anmol Publication.

ગુજરાતની વિચરતી અને વિમુક્ત જાતિઓ: વાદી અને નટ બજાણિયા જાતિઓનું લોકવાડમય

સંશોધક- પ્રવિણભાઈ ભીખાભાઈ વજ્જર

હોદ્દો- Ph.D. વિદ્યાર્થી (ગુજરાતી)

યુનિવર્સિટીનું નામ- હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ

જ્યારે અક્ષરજ્ઞાન નહોતું, શિક્ષણનો પ્રચાર અને પ્રસાર નહોતો, એટલે કે જ્ઞાનોપાર્જન સંદર્ભે પ્રવર્તમાન સાધનોનો અભાવ વર્તાતો હતો, લોકોમાં જ્ઞાન પરત્વેની સુઝબુઝ કે જાગૃતિનો અભાવ હતો, જ્યારે માહિતીના પ્રચાર અને પ્રસાર માટે માધ્યમો નહોતા ત્યારે આવી જાતિઓએ સમાજને સંસ્કૃતિ, સંસ્કારો, વ્યવહારો, ફરજો, આચાર-વિચાર જેવી બાબતોથી જનજાગૃતિ લાવવાનું ગૌરવવંતુ કાર્ય કર્યું હતું,

ભારતની મૂળ પ્રજા એક મોટો સમુદાય ધંધાની શોધમાં ઘર ઘર ને ગામેગામ ભટકતો રહ્યો. અસ્થિર જીવન જાણે કે તેમને કોઈ પડી ગયું હતું. આજે પણ અનેક કોમ અને કબીલા એવા છે, થોડાંક ઘેટાં-બકરાં, ઊંટ, પાળેલા અને વફાદાર એવા ૨-૩ કૂતરાં, થોડીક ગોદડીઓ અને ખપપુરતો સામાન જેની મિલકત છે તેવી વિચરતી જાતિઓ રોજગારીની અને કાયમી તલાશમાં ઠેર-ઠેર ભટકતી હોય છે, ઉપર આભ અને નીચે ધરતી તેમનો આશરો હોય છે. ઉનાળો ભલે આગ વરસાવતો હોય, શિયાળો ગાત્રો થીજી જાય એવી ઠંડી વેરતો હોય અને ચોમાસામાં અનરાધાર વરસાદ તથા વાવાઝોડાની આપત્તિનો માહોલ હોય...આ જાતિઓ માટે તો કુદરત સિવાય કોઈનોય આશરો હોતો નથી. ગામના પાદરમાં, ખેતરમાં કે ખુલ્લી જગ્યામાં કોઈ એકાદ વૃક્ષની છાયામાં તેમનો પડાવ હોય છે, જાણે કે વિપદાઓ સામે ઝઝૂમતા રહેવાની તેમણે ટેવ પડી ગઈ હોય છે.

❖ મનોરંજન કરાવનાર લોક જાતિઓ:-

જૂના-પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે આજના ટી.વી., ફિલ્મો, વીડીઓ જેવાં મનોરંજનના માધ્યમો નહોતા ત્યારે વાદી, મદારી, નટ, બજાણિયા, ભવાયા, રામલીલાવાળા, કઠપૂતળી અને નાથબાવા, કાંગસિયા, બહુરૂપી, મલ્લ, માણભટ્ટ અને ગામઠી જાદુગરો એ માનવજીવનને લોક મનોરંજન સાથે તાજગીભર્યું અને જીવંત રાખ્યું છે.

❖ નૃત્ય-લોક સંગીત:-

ડુંગરાની ગાળિયું, જંગલ-ઝાડિયું કે મેદાની પ્રદેશના ગામડા-ગામના અભણ-નારીઓ પોતાના દૈન્યના ભાવો અને ઊર્મિઓને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ઉપજવેલું સહજ સંગીત એ લોકસંગીત છે. હાલરડાં ગાતી, દુહાથી ડુંગર ગજવતો ગોપ, તંબુરના તાર માથે ગળતી રાતે ભજન ગાતો ભજનિક, પરોઢીએ ઊઠીને પ્રભાતિયાંના સૂરે દળણા દળતી બાઈઓ, કોસ હાંકતો ને રામબલા લલકારતો કોસિયો, મેળે જતાં ગીત ગાઈને વગડો ગજવતા જુવાનિયા ને જુવતીઓ, વિલંબિત સૂરે મરશિયા ગાતી મીરાંણી કે લંઘા નારીઓનાં ગીતો લોકોને રીઝવવા માટેનાં નથી. એમાં નિજનંદની મસ્તી છે, એમાં ગાનાર અને સાંભળનાર પોતે જ હોય છે એટલે એ રીતે જોઈએ તો લોકસંગીત લોકોને રીઝવવા હેતુપૂર્વક કોઈએ રચેલું સંગીત નથી, પણ લોકોના જીવન વ્યવહારમાંથી નીપજેલું લાગણીનું સંવેદન છે. લોકસંગીત એ લોકજીવનની નીજી મૂડી છે.

(૧) વાદી, મદારી, ગારુડી-નાથબાવા:-

વાદી, મદારી, નાથબાવા અને ગારુડી મહુવરના મીઠા સ્વરે સર્પને રમાડીને લોકોનું મનોરંજન કરે છે. વાદીઓમાં લાલવાદી, ફૂલવાદી, ધાનવાદી, માનવાદી, ગારુડી, ભર્યો જેવી જુદી-જુદી સાતેક શાખાઓ જોવા મળે છે. મૂળ મારવાડ, સિંધ અને કચ્છમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. વાદી, ગારુડી એ ભટકતી જાતિ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વાંકાનેર, મોરબી, મકાસર, કચ્છમાં ભચાઉ, કંથકોટ, ખેડા જિલ્લામાં દહેગામ, આંત્રોલી, ઉત્તર ગુજરાતમાં ભીલોડા, રાધનપુર, ખેડબ્રહ્મા, વડાલી, સતલાસણા વગેરે ગામડામાં વસે છે.

વાદી ગાલુન્ડીનાગ, નોળિયો, જરખ, અજગર, સસલું, આંધળી ચાકોર જેવાં જનવરો સાથેના ખેલ દ્વારા મનોરંજન કરે છે. ધ્રાંગધ્રાના સમજુનાથ મદારી મોમાંથી જીવતા સાપ અને વીંછી કાઢે છે, પેટમાં તલવાર ઉતારે છે, મોમાંથી બાવળની સૂળો કાઢે છે. અંટી ગુમ કરવી, હાથમાંથી કંકુ કાઢવું વગેરે હાથ ચાલાકી દ્વારા જદુમંતરના ખેલો બતાવે છે. આ ખેલોની બોલી પણ અભ્યાસીઓને એક નવો વિષયપુરો પાડે છે. ઉ.ત.

“જૂઓ જસુભા !
ખેલ ખેલાડીના
ઘોડા અસવારના
ગધેડા કુંભારના
ખેતી પાટીદારની
હથિયાર દરબારનું
દુકાન વાણિયાની
અને ખેલ મદારીના.”

(૨) નટ બજાણિયા:-

ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફરીને આલમની અઢારે વરણનું મનોરંજન કરનાર નટને સૌ કોઈ ઓળખે. વાંસની ઘોડી પર દોરડું બાંધી ખેલ કરનાર નટ ગુજરાત ઉપરાંત મહારાષ્ટ્ર, સિંધ, લાહોર, અમૃતસર, ઈન્દોર દિલ્હી વગેરે પ્રદેશમાં વસે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં નટ લોકો ગોડિયા, ગોડ બજાણિયા કે નટ બજાણિયાના નામે જાણીતા છે. એમ કહેવાય છે કે જૂના વખતમાં ધ્રાંગધ્રાના રાજવી જહાંજી ઝાલાએ નટ લોકોને બજાણા ગામ ગરાસમાં આપ્યું હતું. આથી ત્યાં રહેનારા નટો બજાણિયા તરીકે ઓળખાય છે.

નટમાં ત્રણ-ચાર ફાંટા છે. એક રાજનટ અને બીજા મારવાડી નટ. રાજનટ ઘણુંખરું રાજ-રજવાડાઓમાં ખેલ કરતા, જ્યારે રાજસ્થાનમાંથી આવેલા નટો લોકોમાં ખેલ કરે છે, ત્રીજા હરિજનોના નટ અને ચોથા નટડા છે. આ લોકો પોતાના ખેલ દ્વારા લોકોનું મનોરંજન કરે છે. એમના ખેલોમાં માથાળી, મચકાલો, લાકોડું, સક્કરબાજી, મેરુ, દોરપાણો વગેરે છે. જમીનના ખેલ પુરા કરીને તેઓ દોરડા પર અજબ-ગજબના ખેલ બતાવે છે. દોરડા પર ચાલે છે, ઝૂલા ખાય છે, હોકો પીવે છે, છત્રી લઈને નૃત્ય કરે છે, જીવતું ગધેડું પીઠ પર બાંધીને તેના પર બાળક બેસાડીને દોરડે ચડે છે. જૂના જમાનામાં નટ લોકો ઉડવાની કળામાં પણ પાવરધા ગણાતા.

❖ કાંગસિયાના ખેલ:-

કાંસકીઓ બનાવનાર કાંગસિયાઓ પાસે પણ મનોરંજનનો કસબ જોવા મળે છે. દોરડા પર ખેલ બતાવે છે, જ્યારે કાંગસિયા ધરતી પર અંગ કસરતના ખેલ બતાવે છે. તેઓ દોડીને હવામાં ઉછળીને સામસામા અથડાય છે. ગળે બાંધેલી લાકડાની પાટલી પર હવામાં ઉડાડેલા પથ્થરના ગોળા ઝીલે છે. પારેવડી રમાડે છે. દાંત પર બે ખાટલા અને ત્યારબાદ દાંત ઉપર ઉભું હળ મુકીને ચાલે છે. પોતાની મુંછ સાથે ગાડું બાંધીને તાણે છે. આવા ખેલો બતાવીને પોતાનું પેટીયું રળે છે.

❖ મંજીરા વાદનની કલા:-

મંજરાવાદન કલા મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં એક કાળે કામળીયા સાધુની એક જાતિ મંજરાવાદન માટે વિખ્યાત ગણાતી. કામળીયા સ્ત્રીઓને મંજરા વગાડતી જોવી એ જીવનનો એક લ્હાવો ગણાતો. ભજન ગાઈ, ભિક્ષા માંગીને જીવન ગુજારો કરનાર આ જાતિની સ્ત્રીઓ શરીરના મુખ્ય અંગો કપાળ-ગળું, કોણી અને પગ પર મંજરા બાંધી, મોમાં તલવાર લઈ, માથા પર લોટા અને લોટા પર સળગતા દીવા મૂકી દૃત ગતિએ મંજરા વગાડતી ત્યારે જોનાર બે-ઘડી થંભી જતાં. આજે આ કલા વિલોપાઈ ગઈ છે.

❖ સંદર્ભગ્રંથ:-

૧. ગુજરાતની લોક સાંસ્કૃતિક વિરાસત- જોરાવરસિંહ જાદવ
૨. લોક જીવનના મોતી- જોરાવરસિંહ જાદવ
૩. લોકવાડમય- કનુ જાની
૪. લોક સાહિત્ય તત્વ દર્શન અને મૂલ્યાંકન- સંપા- ડૉ.બળવંત જાની

वर्तमान शिक्षा के सन्दर्भ में गांधीजी के विचार

DR. Shilpa G. Hadiya

M.A., M. Phil, Ph.D. GSET Economics

ASSI.PROF. – ECONOMICS

Shri R. R. lalan College Bhuj

गांधी विचार और वर्तमान शिक्षा :

मोहनदास करमचंद गांधी न केवल एक महान राजनीतिज्ञ थे बल्कि एक शानदार बहुमुखी व्यक्तित्व वाले विचारक भी थे। उनकी विचारधारा एक सार्वभौमिक विचारधारा थी क्योंकि उन्होंने अपने समय में समाज को प्रभावित करने वाली सभी समस्याओं पर अपने अमूल्य विचार प्रस्तुत किए। इसीलिए महात्मा गांधी को एक उत्कृष्ट राजनीतिज्ञ के साथ-साथ एक समाज सुधारक, शिक्षाविद्, दार्शनिक, उत्कृष्ट शिक्षक और आदर्श सामाजिक विचारक भी माना जाता है। जिस तरह उनके सत्य और अहिंसा के सिद्धांतों ने समाज में एक नई राह पेश की, उसी तरह शिक्षा के संबंध में उनके विचारों ने भी समाज को एक नई दिशा दिखाई। शिक्षा के बारे में उनके विचारों को समझना बहुत आसान है क्योंकि उन्होंने शिक्षा के बारे में जो विचार दिए हैं वे आम तौर पर आम आदमी पर केंद्रित हैं। प्रस्तुत शोध पत्र में शिक्षा के बारे में गांधी जी के विचारों को प्रस्तुत करने का प्रयास किया गया है और साथ ही शिक्षा के बारे में गांधी जी के विचारों की वर्तमान शिक्षा से तुलना करने का भी प्रयास किया गया है।

➤ शोधपत्र में शामिल मुख्य बिंदु:

- ❖ शिक्षा का अर्थ
- ❖ वर्तमान शिक्षा प्रणाली और प्रशिक्षण
- ❖ गांधीजी के संदर्भ में बच्चों की शिक्षा
- ❖ गांधीजी के संदर्भ में शिक्षा और भाषा
- ❖ शिक्षा और समाज
- ❖ शिक्षा और शिक्षक
- ❖ धार्मिक शिक्षा, प्रशिक्षण और गांधी जी विचार

➤ प्रस्तावना :

मोहनदास करमचंद गांधी न केवल एक महान राजनीतिज्ञ थे बल्कि एक शानदार बहुमुखी व्यक्तित्व वाले विचारक भी थे। उनकी विचारधारा एक समग्र विचारधारा थी क्योंकि उन्होंने अपने समय में समाज को प्रभावित करने वाली सभी समस्याओं पर अपने बहुमूल्य विचार प्रस्तुत किए। गांधी जी के अहिंसा और सत्याग्रह के विचारों ने समाज में एक नई दिशा का सुझाव दिया है, इसी तरह शैक्षिक संदर्भ के उनके विचारों ने समाज को एक नई दिशा दी है। उनके भिन्न भिन्न विचारों में से किसी एक विषय को केंद्र में रखकर समझना सरल हो सकता है इसलिए शिक्षा विषयक विचारों को प्रस्तुत करके वर्तमान शिक्षा व्यवस्था के साथ इसकी तुलना करने और समाज को एक नई दिशा देने का प्रयास किया है।

शिक्षा- प्रशिक्षण क्या है ?

आमतौर पर हम शिक्षा का मतलब अक्षरज्ञान या साक्षरता ऐसा सीमित अर्थ करते हैं। शिक्षा का सामान्य अर्थ सामान्य दिमाग में लिखना, पढ़ना और सामान्य हिसाब किताब करना है, लेकिन साक्षरता और शिक्षा में बहुत अंतर है। गांधी जी ने हिंद स्वराज में शिक्षा विषयक जो विचार प्रस्तुत किए हैं वो देखे तो...

शिक्षा क्या है अगर इसका मतलब केवल साक्षरता है, तो यह एक हथियार बन गया है। इसका उपयोग और दुरुपयोग किया जा सकता है। एक शस्त्र भी पहरा देकर रोगी को चंगा करता है और वही जान लेने के लिए प्रयोग किया जाता है, अक्षर ज्ञान के साथ भी ऐसा ही है। इसका दुरुपयोग बहुत से लोग करते हैं लेकिन हम जानते हैं कि अपेक्षाकृत कम लोग इसका अच्छी तरह से उपयोग करते हैं। अगर ये सही है तो क्या होता है कि अक्षरज्ञान से दुनिया को फायदा होने के बजाय नुकसान हुआ है।

संक्षेप में, शिक्षा का अर्थ है जीवन निर्माण, चरित्र निर्माण, ज्ञान का शुभ कार्य के लिए आचरण आदि। शिक्षा शब्द में कई अर्थ शामिल हैं। श्री मनुभाई पंचोली - महात्मा गांधी के साथ अपने अनुभव के आधार पर कहते हैं कि जो मनुष्य में सर्वश्रेष्ठ लाने का काम करती है वह शिक्षा ।

वर्तमान शिक्षा प्रणाली और शिक्षा(प्रशिक्षण)

गांधीजी द्वारा वर्णित शिक्षा में चरित्र निर्माण और समाज केंद्र स्थान पर है। वसुधैव कुटुम्बकम् और समाज के लिए त्याग की प्रवृत्ति उनके विचारों में देखी जा सकती है,

जबकि अक्षर ज्ञान द्वितीय श्रेणी में आता है। गांधी जी स्पष्ट रूप से मानते हैं कि साक्षरता न होने पर व्यक्ति चल सकता है, लेकिन उसे ऐसी शिक्षा प्राप्त करनी चाहिए जो चरित्र का निर्माण करे। जबकि वर्तमान शिक्षा व्यवस्था में अक्षरज्ञान केंद्र में है। कई बार हम मानते हैं कि स्कूलों और कॉलेजों में सीखने की प्रक्रिया का मतलब है शिक्षा लेकिन शिक्षा तो गर्भधारण से लेकर मृत्यु तक चलने वाली एक सतत प्रक्रिया है। वर्तमान समय में भी पाठ्यक्रम प्रणाली और परीक्षा प्रणाली केंद्रीय है। इस अध्ययन में मूल्य घडतर गौण बन जाता है। जबकि गांधीजी के विचार के अनुसार, वर्तमान शिक्षा प्रणाली शिक्षा प्रणाली में मूल्य घडतर को अग्रिमता देनी चाहिए। वर्तमान शिक्षा व्यवस्था केवल ज्ञान का एकत्रीकरण कराती है। वर्तमान शिक्षा व्यवस्था का मतलब है शिक्षकों के द्वारा एक जानकारीको छात्र तक पहुंचाने की एक व्यवस्था। जब कि शिक्षा व्यक्ति के व्यक्तित्वको निखारने वाली समग्र विकास की एक प्रक्रिया होती है।

गांधी जी के संदर्भ में बालकों का प्रशिक्षण :

आज का बालक आनेवाले कल का देश का भविष्य है इसलिए गांधी जी मानते हैं कि अक्षरज्ञान देने में जल्दबाड़ी नहीं करनी चाहिए। अक्षरज्ञान देने से पहले बालकों को कहानी, इतिहास, भूगोल, पर्यावरण, वनस्पति आदि की समझ पाकर उनके मस्तिष्क के स्तर को घडने का कार्य शिक्षक करें। ईसा तरह गांधी जी के बताए हुए विचार के अनुसार शिक्षा मतलब बालकों के मनो-सामाजिक विकास को प्रोत्साहन देना। यह बहुतही जरूरी बाबत है। वर्तमान समय में शाला में जो शिक्षा दी जाती है उन पर नजर करे तो बालमंदिर(Pre-primary) के माध्यम से अक्षरज्ञान पूर्व की शिक्षा के लिए पूर्ण प्रयास किए जाते हैं। सरकार द्वारा बालक को पूरक पोषण की बात को भी जोड दिया है। यह एक प्रशंसनीय कार्य है।

गांधीजी के संदर्भ में शिक्षा और भाषा:

किसी भी समाज को प्रगति के पथ पर आगे बढ़ाने में भाषा का बहुत बड़ा योगदान होता है। आजकल हम मानते हैं कि अंग्रेजी भाषा के बिना शिक्षा अधूरी है। वास्तव में यह मामला त्रुटिपूर्ण है। अंग्रेजी ने दो वर्गों को जन्म दिया है, "अंग्रेजी जानने वाला" और "गैर-अंग्रेजी जानने वाला"। दुनिया में ऐसे कई देश हैं जिन्होंने बिना अंग्रेजी के ही अपनी सारी प्रगति कर ली है। हमारी मानसिकता ऐसी गुलाम हो गई है कि हमें लगता है कि हम अंग्रेजी के बिना नहीं रह सकते। यह कहना नहीं है कि अंग्रेजी भाषा बिल्कुल नहीं होना चाहिए। अंग्रेजी भाषा सीखना जरूरी है लेकिन मातृभाषा की कीमत पर नहीं। अपनी ही भाषा से भटक कर हमारे

बच्चे हमारी समृद्ध सांस्कृतिक विरासत से दूर जाने लगते हैं, जो बहुत ही चिंताजनक है। इसलिए अंग्रेजी के महत्व को स्वीकार किया जाना चाहिए लेकिन मातृभाषा के महत्व को नजरअंदाज नहीं किया जा सकता है।

शिक्षा और समाज:

“मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है” के लिए मनुष्य के निर्माण में समाज का बहुत बड़ा योगदान है। गांधीजी शिक्षा को समाज के साथ तालमेल बिठाने का एक महत्वपूर्ण साधन मानते थे। उनके अनुसार, शिक्षा व्यक्ति को समाज से जोड़ने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है; यदि कोई व्यक्ति शिक्षा के द्वारा समाज से विमुख हो जाता है तो ऐसी शिक्षा समाज के लोगों को नहीं देनी चाहिए। उस देश की स्थिति को ध्यान में रखते हुए शिक्षा की योजना बनानी चाहिए। अगर विदेशों में पढ़े-लिखे लोग यहां आकर औद्योगीकरण के लिए प्रयास करें तो कोई वास्तविक प्रगति नहीं होगी। यह हमारा दुर्भाग्य है कि जिस देश में अभी भी 70% लोगों का मुख्य व्यवसाय कृषि है, वहां एमबीए विषय को कृषि विषयों से अधिक महत्व दिया जाता है। गांधी जी ने इस बात पर जोर दिया कि शिक्षा की योजना समाज और लोगों के जीवन की जरूरतों को समझकर बनाई जानी चाहिए, जिसे हम आज भूल चुके हैं।

शिक्षा और शिक्षक:

“Teacher is a mirror of the society” “शिक्षक समाज का दर्पण है” शिक्षक का कार्य साक्षरता प्रदान करने तक ही सीमित नहीं है। यहाँ एक शिक्षक वह व्यक्ति है जो केजी से लेकर कॉलेज तक शिक्षा के हर स्तर पर अध्यापन में लगा हुआ है। गांधीजी के अनुसार, एक शिक्षक अपने विषयों को पढ़ाने की जिम्मेदारी समझे इतना ही नहीं, छात्र के चरित्र निर्माण के साथ, शिक्षक उसके समग्र विकास के लिए भी जिम्मेदार है। एक शिक्षक न केवल छात्र की पढ़ाई में बल्कि अपने पूरे जीवन में भी रुचि रखता है। ऐसा शिक्षक अपनी योग्यता बढ़ाने का लगातार प्रयास करता है, अपनी योग्यता में सुधार करता है, और आजीवन छात्र रहता है। एक शिक्षक सामाजिक गठन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है और इसा के लिए काम करता है, इसलिए यह विचार दोषपूर्ण है कि शिक्षक का चरित्र जैसा भी हो उसे केवल उसके विषय में हॉशियार होना चाहिए। एक शिक्षक जो अपने विषय की जिम्मेदारी को समझता है लेकिन छात्र के चरित्र की जिम्मेदारी को नहीं समझता है, उसे शिक्षक नहीं कहा जा सकता है।

धार्मिक शिक्षा, प्रशिक्षण और गांधीजी के विचार:

गांधीजी शिक्षा में धार्मिक शिक्षा को महत्वपूर्ण स्थान देते हैं। इस धार्मिक शिक्षा का अर्थ है नैतिक शिक्षा। गांधी यह भी कहते हैं कि अगर हर धर्म का व्यक्ति अपने धर्म को महान मानता है, तो इस तरह की शिक्षा के बुरे परिणाम होंगे, इससे धार्मिक भेदभाव की भावना पैदा होगी, इसलिए दुनिया के सभी धर्मों महान हैं, और हर धर्म मानवता के कल्याण की प्रतीक्षा करता है। गांधी ने ऐसी नैतिक शिक्षा की वकालत की है। गांधी जी के विचार के अनुसार ऐसी धार्मिक शिक्षा अन्य विषयों की तरह पुस्तकों के माध्यम से नहीं दी जा सकती। लेकिन केवल एक शिक्षक जिसके पास सर्व-धार्मिक समभाव की भावना है, वह ऐसी शिक्षा को ठीक से प्रदान कर सकता है। वर्तमान शिक्षा प्रणाली में ऐसी धार्मिक शिक्षा का अभाव है और इसलिए हमारे छात्रों में सहिष्णुता का अभाव है, जो भविष्य के नागरिक हैं। वर्तमान समय में यदि शिक्षण संस्थान बच्चों में सर्वधर्म समभाव और अहिंसा परमोधर्म के मूल्यों का विकास करते हैं, तो एक बहुत अच्छे समाज का नवनिर्माण किया जा सकता है।

उपसंहार:

यदि हम शिक्षा के संबंध में गांधी जी के विचारों को समझने की कोशिश करें, तो यह समझा जा सकता है कि उन्होंने शिक्षा के बारे में बहुत व्यापक विचार प्रस्तुत किया है। जिसका मुख्य सार यह है कि शिक्षा राष्ट्र के हित में हो, छात्र में अहंभाव न हो, समान अधिकारों में विश्वास रखे और रखने दे और छात्र को औद्योगिक ज्ञान के साथ-साथ सर्वांगीण विकास प्रदान किया जाए ताकि वह मेहनत के महत्व को समझ सके।

संदर्भग्रंथ सूची:

- (1) गांधी, मोहनदास करमचंद, "सत्य के प्रयोग" नवजीवन अहमदाबाद,
- (2) सर्वोदय और शिक्षा भाग -1 मनुभाई पंचोली, सर्वोदय सहकारी प्रकाशन संघ, लोकभारती, सणोसरा
- (3) गांधी, मोहनदास करमचंद, रचनात्मक कार्यक्रम" नवजीवन अहमदाबाद
- (4) गांधी विचार दोहन - किशोरलाल मशरूवाला, नवजीवन अहमदाबाद
- (5) हिंद स्वराज एक अध्ययन, कांति शाह, यज्ञ प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद
- (6) गांधी जी की शिक्षा उन्हीं के शब्दों में - मगनभाई जो. पटेल, नवजीवन अहमदाबाद

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અલંકારસિદ્ધાંત

પટેલ જિતેન્દ્રકુમાર અંબુભાઈ

સામાન્ય રીતે અલંકાર એટલે આભૂષણ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. ભાષાના અલંકાર વિશે એવો ખ્યાલ પ્રચલિત છે કે રોજબરોજના વ્યવહારમાં વપરાતી ભાષા મોટે ભાગે સાદી, નિરાડંબર, નિરાભરણ હોય છે, પણ એ ભાષાને જો સારા શબ્દોથી, ચમત્કાર સંકલનાથી મઢી દઈએ તો એ આલંકારિક કહેવાય. દા.ત. "તેઓ પૈસાદાર છે." એવી સાદી ઉક્તિને બદલે "તેઓ લક્ષ્મીદેવીના કૃપાપાત્ર છે" એવો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો એને આપણે આલંકારિક ભાષા કહીશું.

એટલે કાવ્યશાસ્ત્રમાં અલંકારની વ્યાખ્યા, સામાન્ય રીતે, વક્રોક્તિ (વક્રતાથી બોલવું), અતિશયોક્તિ (અતિશયતાથી) એવા શબ્દોથી કરવામાં આવે છે. આપણે સ્વીકારેલા ઘણા અલંકારોમાં ભાષાની આ જાતની વિશિષ્ટ ભંગી જોવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "તેઓ લક્ષ્મીદેવીના કૃપાપાત્ર છે"માં પર્યાયોક્ત અલંકાર છે. વળી, અનન્વય ("મા તે મા") અસંગતિ ("દંતક્ષત વધૂ કેરા કપોલે શોક્યને !"), સહોક્તિ ("પૂર્વથી રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે") વ્યાજસ્તુતિ¹ આદિ અનેક અલંકારોમાં જે સૌંદર્ય છે તે ઉક્તિવૈચિત્ર્યનું છે.

છતાં અલંકાર એટલે માત્ર ભાષાની કોઈ વિશિષ્ટ ભંગી એમ માની લેવું બરાબર નથી. જો એમ માનીએ તો અલંકારયુક્ત ભાષામાં જે કહેવાયું હોય તેને સાદી ભાષામાં મૂક્તાં અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ ફેર ન પડે. પણ

તને મેં અંખી છે

યુગોથી ધીખેલા પ્રહર સહરાની તરસથી.

એ કવિ સુન્દરમ્ ની કાવ્યપંક્તિમાં જે અંખનાની ઉત્કટતા પ્રતીત થાય છે તે "મેં તને અત્યંત ઉત્કટતાથી અંખી છે : એવી કોઈ સાદી ઉક્તિથી પ્રતીત કરાવી શકાશે ખરી ?"

1 "પ્રસિદ્ધ નારાયણ નામનો નર, છે ચોર કોઈ પૃથિવી મહીં આ,

અનેક જન્માર્ચિત પાપસંચાયો, હરી વિયે સૌ સ્મૃતિમાત્રથી જ !" (પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યાકૃત "સરળ અલંકારવિવેચન"માંથી પૃ. ૮૨.)

અહીં તો કવિની કલ્પના² એ ઉત્કટતાને ચિત્રિત કરવા, એને મૂર્ત રૂપ આપવા એક ઉપમા - એક પ્રતીક શોધી લાવે છે. એ ઉપમાન - એ પ્રતીકમાં જ વિશેષ અર્થ રહેલો છે, એ માત્ર ભાષાની કોઈ વિશિષ્ટ ભંગી નથી. પોતાના અદ્યતન અનુભવને રજૂ કરવા, કવિ પોતાના ચિત્તમાં સંઘરાયેલા કોઈ પ્રાકૃતન પદાર્થ-સંસ્કારને કામમાં લે છે, પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુતને જોડીને પ્રસ્તુતનું આગવું રૂપ મૂર્ત કરે છે.

આ રીતે, પોતાને અભિપ્રેત વક્તવ્ય સચોટતાથી વ્યક્ત કરવા કવિ અલંકાર પ્રયોજે છે.

કેટલાક અલંકારો વસ્તુના માર્મિક પણ યથાર્થ દર્શન પર આધારિત છે. સ્વભાવોક્તિ અલંકારમાં ક્રિયા કે રૂપનું અકૃત્રિમ વર્ણન માત્ર હોય છે.³ પરિકર અલંકારમાં સાભિપ્રાય વિશેષણોનો પ્રયોગ હોય છે.⁴ આ બન્ને ઠેકાણે વસ્તુનું મર્મદર્શન થયા પછી જ અલંકાર શક્ય બને છે અને ચમત્કાર એ મર્મદર્શનને લીધે જ આવે છે.

વ્યાજોક્તિ અને ઉત્તર જેવા અલંકારોમાં એક જાતનું બુદ્ધિચાતુર્ય હોય છે. વ્યાજોક્તિમાં ચતુરાઈ પૂર્વક કોઈ બહાનું આગળ ધરવામાં આવે છે.⁵ અને ઉત્તરમાં અણધાર્યો બુદ્ધિયુક્ત જવાબ હોય છે.

---

2 અલંકારની જનશક્તિ તરીકે અંગ્રેજીમાં કેટલીક વાર કાવ્યવસ્તુની જનકશક્તિ કલ્પના (imagination)થી ભિન્ન એવી તરંગશક્તિ (Fancy) સ્વીકારવામાં આવે છે, જ્યારે શ્રી રા.વિ. પાઠક લખે છે - "બંનેની જનશક્તિ કલ્પના છે. અલંકારમાં કલ્પના નાના વર્તુળે ટૂંકા તરંગે ઊડે છે અને સમસ્ત કાવ્યવસ્તુમાં તેનું ઉડુડયનવર્તુલ વધારે વિશાલ હોય છે." (અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો - પૃ.૭૫) બીજી રીતે કહીએ તો "અલંકાર તો કલ્પનાશક્તિની વેલે વેલે કૂટતાં કૂલ જેવા છે." (પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા - "સરળ અલંકારવિવેચન" - પૃ.૧૨.)

3 અધવચ ન્હાસી જાય, પ્રભુ નવરાવતાં,
એક નેત્રે ભર્યું કાજળ, ક અમથું જ રહે,
પેટમાંડી કરે પદપ્રહાર, યશોદા માત સહે,
રમે પિતા-ઉછંગ, તાણે મૂછ-દહાડી.
નંદ-મુખનો તંબોળ, અધવચ લે કહાડી.

4 એ નયન તો લાખો નયન જેવું હતું,
પાપાણઢળ્યું, ભીનું, હસંતું, આવરું, બેહોશ, ઉન્માદી કદી. - સુન્દરમ્ ("વસુધા")

5 પ્રશ્નપત્ર જોઈને વિદ્યાર્થી, બોલ્યા - "આજકાલ ઠંડી બહુ પડે છે."

યમક, અનુપ્રાસ આદિ શબ્દાલંકારો તો વળી કંઈક જુદો જ ધર્મ સ્વીકારે છે. ઉપમાદિ અલંકારોથી એક જાતની ચિત્રાત્મકતા સધાય છે, તો આ શબ્દાલંકારો વાક્યમાં એક જાતનું સંગીતત્ત્વ લાવે છે.

આમ, અલંકારનું સ્વરૂપ અનેકવિધ છે. એ ક્યારેક ઉક્તિવૈચિત્ર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવે છે, તો ક્યારેક એમાં બુદ્ધિના ચમકારા દેખાય છે. ક્યારેક એ કવિની કલ્પનાશક્તિનું ફળ હોય છે, તો ક્યારેક એ વસ્તુનો મર્મ ચમત્કારક રીતે પ્રગટ કરે છે. ક્યારેક એ સંગીતનો ધર્મ પણ બજાવે છે. એટલે અલંકારની કોઈ સામાન્ય વ્યાખ્યા બાંધવી મુશ્કેલ છે. પણ એનું એક અવિનાભાવી લક્ષણ છે ચમત્કાર કે વૈચિત્ર્ય. એટલે મમ્મટના શબ્દોમાં કહીએ તો "વૈચિત્ર્યં ચ અલંકારઃ ।"

કાવ્યમાં અલંકાર આવશ્યક છે ?

અલંકાર એ વક્તવ્યને સુંદર સચોટ, ચમત્કાર કે માર્મિક રીતે રજૂ કરવાની ભાષાની કે વર્ણનની છટા છે. કવિને પોતાનું વિશિષ્ટ દર્શન વ્યક્ત કરવા જતાં રોજબરોજની વ્યવહારની ભાષા ઘણી વાર અપૂરતી લાગે છે, તેથી એ ભાષા કે વર્ણનની વિશિષ્ટ છટાનો - અલંકારનો આશ્રય લે છે. આમ એક રીતે જોઈએ તો કાવ્યમાં અલંકાર આવશ્યક બની રહે છે.

અને માત્ર કવિને જ શા માટે, આપણે માટે પણ કેટલીક વાર અલંકારનો ઉપયોગ જરૂરી બની રહે છે. માણસ હંમેશા પોતાની વાત વધારે સચોટતાથી કહેવાને ઝંખતો હોય છે, અને એમાંથી જ ભાષાની વિશિષ્ટ લઢણો જન્મે છે. આપણા અનેકાનેક રૂઢિપ્રયોગોમાં અલંકાર રહેલા છે.

પણ એવું બને કે આપણે જે અલંકારરૂપો સ્વીકાર્યાં છે, તેમાંનું કોઈ અલંકારરૂપ કોઈ કાવ્યમાં ન પણ દેખાય, પણ એથી એમાં ભાષાની વિશિષ્ટ ભંગી નથી, વર્ણનની કોઈ વિશિષ્ટ છટા નથી, એમ ન કહી શકાય. ભરતમુનિએ ચાર અલંકારો સ્વીકારેલા, તેમાંથી સમય જતાં ચોર્યાશી જેટલા અલંકાર થયા તે હકીકત સૂચવે છે કે કાવ્યસૌંદર્યનું પૃથક્કરણ કરતાં આપણને નવી નવી ભાષાભંગી, વર્ણનછટા હાથ આવવાની. અલબત્ત ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રમાં અલંકારોના શોધન અને સ્વીકારમાં અતિરેક થયો છે, નહિ તો વસ્તુના યથાર્થ દર્શન અને

અકૃત્રિમ વર્ણનને વળી અલંકાર કોણ કહે ? પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અભિવ્યક્તિની કોઈક વિશિષ્ટતા કવિને હંમેશાં આવશ્યક બની રહે છે.

વળી, ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ અભિવ્યક્તિના સૌંદર્યનું પૃથક્કરણ કેવળ અલંકાર રૂપેજ નથી કર્યું, ગુણ, લક્ષણ, વ્યંજના આદિમાં પણ એ જ દૃષ્ટિ છે. આથી જ કેટલાક અલંકારના મૂળમાં લક્ષણ, તો કેટલાકના મૂળમાં વ્યંજના રહેલી હોય એવું જોવા મળે છે. ગુણ અને શબ્દાલંકાર બંનેના મૂળમાં નાદતત્ત્વ છે.

શ્રી રામનારાયણભાઈના "વૈશાખનો બપોર" કાવ્યમાં. ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓની આટલી બધી ઝીણવટ છતાં, એક અપવાદ બાદ કરતાં,⁶ ભાગ્યે જ કોઈ અલંકાર શોધી શકાય. એ કાવ્યની ભાષા પણ પ્રમાણમાં તદ્દન સાદી અને સરળ છે, છતાં એ ખરેખર એક સુંદર કાવ્ય છે. આનું કારણ શું ? કવિએ પોતાનું માર્મિક દર્શન આટલી સ્વાભાવિકતાથી રજૂ કર્યું એ જ એક ચમત્કાર - સૌંદર્ય છે તે આખા કાવ્યમાંથી સ્ફુરે છે, એની કોઈ એકાદ પંક્તિ કે વર્ણનખંડમાંથી નહિ.

આથી જ તો કુન્તક કાવ્યસૌંદર્યસાધક તત્ત્વને "વક્તા" નામ આપે છે, અને એના વર્ણવિન્યાસ-વક્તા, પદ-વક્તા, વાક્ય-વક્તા, પ્રકરણ-વક્તા, પ્રબંધન-વક્તા આદિ પ્રકારો આપે છે. અલંકાર એ વક્તાનું એક સ્વરૂપ છે. કાવ્યમાં વક્તા પ્રબંધગત, એટલે કે આખા કાવ્યમાંથી સ્ફુરતી પણ હોઈ શકે.

ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓની સામાન્ય પરંપરા અલંકારને નહિ, રસ કે ધ્વનિને કાવ્યનું અનિવાર્ય લક્ષણ ગણવાની છે. છતાં મમ્મટ જેવા કાવ્યશાસ્ત્રી કાવ્યની વ્યાખ્યામાં અલંકારની આવશ્યકતાનો નિર્દેશ કરે છે. અને સ્કુટ નહિ તોયે અસ્કુટ અલંકાર તો કાવ્યમાં હોવો જોઈએ એમ સૂચવે છે. અલંકારની વ્યાખ્યા આપતી વખતે મમ્મટ જણાવે છે કે અલંકારે શબ્દ અને અર્થ દ્વારા અંતે તો કાવ્યના આત્મા એવા રસને ઉપકારક થવાનું છે. છતાં અલંકાર ઉપકારક

6 "ને તેહની પાછળ બાળ, તેના

જળે પડેલા પડધા સમું મૃદુ

બોલ્યા...."

આ ઉપમા અલંકાર વર્ણનને ઉચિત ઉઠાવ આપે છે. છતાં સમગ્ર કાવ્યની દૃષ્ટિએ એનું કોઈ વિશિષ્ટ નથી.

ન હોય, અનુપકારક પણ હોય. રસ ન હોય અને માત્ર અલંકાર જ હોય વા સંભવો પણ એ સ્વીકારે છે, પણ રસ હોય અને અલંકાર ન હોય એવા સંભવની વાત જ નથી કરતા. આથી પરોક્ષ રીતે તો અલંકાર કાવ્યમાં આવશ્યક હોય એવું એમનું માનવું જણાય છે. પણ આપણે આગળ જોયું તેમ આ દૃષ્ટિબિંદુ બરાબર નથી.

❖કાવ્યમાં અલંકારનું સ્થાન -

"उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥"

એટલે કે અલંકાર છે તો શબ્દ અને અર્થના, પણ એ દ્વારા એણે કાવ્યમાં જો રસ હોય તો તેને ઉપકારક થવાનું છે. માનવદેહ પર જે હાર વગેરે આભૂષણોનું સ્થાન છે, તેવું સ્થાન કાવ્યમાં અનુપ્રાસ, ઉપમા આદિ અલંકારોનું છે. હાર વગેરે અલંકાર અંગોની શોભા દ્વારા જેમ અંગી આત્માને શોભાવે છે, તેમ કાવ્યલંકારો પણ શબ્દાર્થની શોભા દ્વારા આત્મારૂપ રસને ઉપકારક થાય. પણ અલંકારો કાવ્યમાં સંયોગસંબંધે રહે છે. સૈનિક અને બંદૂક, વિદ્યાર્થી અને પુસ્તક વચ્ચે જે સંબંધ છે - બંનેને એકબીજાથી જુદાં પાડી શકાય એવો - તે સંયોગસંબંધ કહેવાય.

આ ઉપરથી તો એવું સૂચિત થાય છે કે જેમ હાર વગેરે આભૂષણો માણસ ધારે ત્યારે પહેરી શકે છે ને ધારે ત્યારે ઉતારી શકે છે, તેમ કાવ્યમાં પણ ધારીએ ત્યારે અલંકાર મૂકી શકાય ને ધારીએ ત્યારે કાઢી લઈ શકાય, એટલે કે કાવ્યમાં અલંકાર એક આગુંતક તત્ત્વ છે.

પણ આ વાત બરોબર નથી લાગતી. અલંકાર તો કવિના વિશિષ્ટ દર્શનને યોગ્ય શબ્દો દ્વારા મૂર્ત કરવા આવે છે. કાવ્યત્વ માત્ર દર્શનમાં નહિ, વર્ણનની - ભાષાની વિશિષ્ટ છટામાં પણ છે. એટલે કાવ્યત્વને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના કાવ્યમાંથી અલંકાર દૂર ન કરી શકાય. અલંકારની સાર્થકતા કાવ્યમાં એકરૂપ થવામાં છે અને અલંકાર જો એકરૂપ થયો હોય તો એને કાવ્યમાંથી કઈ રીતે દૂર કરી શકાય ?

પાશ્ચાત્ય વિવેચક કોચે એક ઉદારણ આપી આ વાત સમજાવે છે. એ કહે છે કે "આ યાદર સફેદ છે" અને "આ યાદર દૂધ જેવી સફેદ છે" એ બન્ને વાક્યો જુદાં છે, બંનેનો અર્થ જુદો છે. એથી જ એ એવો અભિપ્રાય આપે છે કે "જેને તમે અલંકાર કહો છે તે કાવ્યમાં એકતા પામ્યો છે કે નહિ ? જો પામ્યો હોય તો તે આગત્તુક નથી, પામ્યો ન હોય તો તે કાવ્ય નથી." અને શ્રી રામનારાયણ પાઠક પણ કહે છે - "કાવ્યને સમજાવવા વસ્તુ અને અલંકાર એવો ભેદ સ્વીકારાય તેનો વાંધો નથી, પણ તેને તત્ત્વતઃ ભિન્ન માનવાં એ ખોટું છે."⁷

આપણે ત્યાં આનંદવર્ધન જેવા વિચક્ષણ કાવ્યશાસ્ત્રી પણ અલંકારને કટકકુંડલ જેવા ગણે છે, છતાં એટલું તો સ્વીકારે છે કે રસથી અભિભૂત થયેલા ચિત્તમાંથી જ અલંકારો આવે છે અને ઉત્તમ કાવ્યમાં તો અપૃથગ્ યત્નથી-અનાયાસ સિદ્ધ થયેલા અલંકારો જ ઈષ્ટ છે,⁸ એ તો એમ પણ કહે છે કે અનુપ્રાસ, યમક આદિ શબ્દાલંકારો માટે કવિને સભાન પ્રયત્ન કરવો પડે છે, એ અલંકારો એટલા સ્ફુટ હોય છે કે રસાનુભવમાં પણ એ વિક્ષેપકર નીવડે. એથી ઉત્તમ કાવ્યમાં એનો ઉપયોગ બહુ ઈષ્ટ નથી.⁹ એટલે કે એમને મતે પણ અલંકાર કાવ્યમાં એકરૂપ બની જાય એ જરૂરી છે.¹⁰ પાશ્ચાત્ય વિવેચક લોજાઈનસ કહે છે તેમ "A figure looks best when it escapes one's notice that it is a figure."

7 "કાવ્યની શક્તિ" - પૂ. ૩

8 રસાક્ષપિત્તયા યસ્ય બન્ધઃ શક્યક્રયિો ભવેત્ ।

અપૃથગ્ યત્નનર્વિવર્ત્યઃ સોઽલંકારો ધ્વનૌ મતઃ ॥ (ધ્વન્યાલોક)

સરખાવો - "they were first instinctive, they came not by man taking though but spontaneously from his feeling." - Lamborn

9 યમકે ચ પ્રબન્ધેન બુદ્ધપૂર્વકં કરયિમાણે નયિમેનૈવ યત્નાન્તપરગિરહ આપતત્તિ શબ્દવશિષાન્વેષણરૂપઃ ।... યત્તુ રસવન્ત્તિ કાનચિદિયકમકાદીનિ દૃશ્યન્તે તત્ત્ રસાદીનામ્ અઙ્ગતા યમકાદીનાં તુ અઙ્ગતિા એવ । (ધ્વન્યાલોકઃ)

તથા

"एवं व्यङ्गचरवणातरिक्तियोजनावशिषापेक्षान् आपाततो अधिकिचमत्कारणिः अनुप्रासनचियान् यमकादीन् च संभवतः अपि कविः न नविध्नीयान् । यतो हिते रसचरवणायाम् अनन्तर्भवतः सहृदयहृदयं स्वाभमुखं वदिधाना रसपराङ्मुख वदिधीरन् ।"

10 અપૃથગ્ યત્નથી સર્જતા ઉપમાદિ અલંકારો માટે આનંદવર્ધન કહે છે - "न तेषां बहरिगतत्वं रसाभवियक्तौ ।"

એટલે "અલંકાર એ આગુંતક નથી, કવિસંવેદનનો જ અંશ છે."¹¹ કાવ્યકર્ણને કવચકુંડળ હોય તો તે જન્મજાત જ હોય, એટલું જ નહિ, પોતાનો વિનાશ નોતર્યા વિના એ કવચકુંડળને દૂર પણ કરી શકે નહિ.

ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્રીઓમાં ઉદ્ભટ કાવ્યમાં અલંકારના સ્થાન વિશે સ્વીકાર્ય બને એવું દૃષ્ટિબિન્દુ આપે છે. એ કહે છે કે શૌર્યાદિ ગુણો માણસમાં સમવાયસંબંધે રહેલા હોય છે અને હારાદિ આભૂષણો સંયોગસંબંધે. આ પ્રમાણે ગુણ અને અલંકારનો ભેદ કરવામાં આવે છે, પણ (કાવ્ય અંગે) એમ માનવું એ તો ગાડરિયા પ્રવાહમાં ભળવા જેવું છે. હકીકતે ઓજસ આદિ ગુણો અને અનુપ્રાસ, ઉપમા આદિ અલંકારો બંનેની કાવ્યમાં સ્થિતિ તો સમવાયસંબંધે જ હોય છે.¹² દૂધ અને ઘોળા રંગ વચ્ચે જે સંબંધ છે તે સમવાયસંબંધ છે. એ બંનેને જેમ જુદાં ન પાડી શકાય, તેમ કાવ્ય કે કાવ્યાત્મા રસ અને અલંકારને પણ જુદાં ન પાડી શકાય.

❖અલંકારની સાર્થકતા -

આમ, અલંકારનું અલંકારત્વ માત્ર એના બાહ્ય સ્વરૂપમાં નથી, કાવ્યાર્થ - રસને પોષક થવામાં છે. એવું બને કે કેટલીક વાર કાવ્યમાં વિશિષ્ટ અર્થ ન હોય, રસ ન હોય, છતાં અલંકાર હોય. આવું કાવ્ય, ભારતીય કાવ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિત્રકાવ્ય - અધમ કાવ્ય ગણાય. કેટલીક વાર કાવ્યગત રસ કે ભાવને અનુચિત એવો અલંકાર આવી જાય, તો એ દોષ જ ગણાવો જોઈએ. સર રમણભાઈએ કહ્યું છે તેમ "કૃત્રિમ અલંકૃત ભાષા જાતે જ કંઈ કવિતામય નથી." "અલંકારમાત્ર સાધનભૂત છે."¹³ અલંકાર કાવ્યાર્થને પોષક હોવો જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ એક વાર પ્રયોજાયા પછી એ એમાં એકરૂપ થઈ જવો જોઈએ. એમાં જ અલંકારની સાર્થકતા છે.

¹¹ પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી - "પરિશીલન" - પૃ. ૧૮

¹² સમવાયવૃત્ત્યા શૌર્યાદયઃ સંયોગવૃત્ત્યા તુ હારાદયઃ इति अस्तु गुणालंकाराणां भेदः, ओजःप्रभृतीनाम् अनुप्रासोपमादीनां च उभयेषामपिसमवायवृत्तया स्थितिः इति गिङ्गालकाप्रवाहेण एव एषां भेदः । (મમ્મટે "કાવ્યપ્રકાશ"માં ટકિલો ઉદ્ભટનો મત. જોકે એ પોતે એની સાથે સંમત થતા નથી.)

¹³ "કવિતા અને સાહિત્ય" - ગ્રંથ પહેલો - પૃ. ૬૨.

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

—• **SHANTI PRAKASHAN**

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

—• **OTHER CONTACT**

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.